

# परब

## ओनलाईन

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

ऑक्टोबर : २०१३

अंक : ४

वर्षा अडालजा  
प्रमुखा

परामर्शनसमिति  
रतिवाल बोरीसागर  
मध्यस्थ समितिना सभ्य

प्रहुल्ल रावल  
प्रकाशनमंत्री

तंत्री  
योगेश जोषी



## गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी. ज्ञानपीठ ०० क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धन(भवन,  
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८  
फोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : [www.gujaratisahityaparishad.org](http://www.gujaratisahityaparishad.org)

[www.gujaratisahityaparishad.com](http://www.gujaratisahityaparishad.com)



ભાવનો વચ્ચે : (જાન્યેઈ)  
ભાવનો વચ્ચે : (સપ્ટેમ્બર)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી



અ નુ ક મ

(પરબ ઓનલાઈન)

પ્રમુખપદેથી : સાચા સર્જકની તાતી જરૂર, વર્ષા અડાલજા

આ ક્ષણે : અવચેતના, ચેતના, ધીર-વીર વાત્સલ્ય અને સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, યોગેશ જોષી

કવિતા : આઠ કાવ્યો, લાભશંકર ઠાકર, ત્રણ વાંદરા, નલિન રાવળ

પ્રસ્તાવના : સુભગ સમન્વય : નિખાલસતા અને લાઘવનો, રમેશ દવે

શ્રદ્ધાંજલિ : 'અનિલ' ગયા અને રહ્યા પણ !, રવીન્દ્ર પારેખ

આવરણ શિલ્પ

આસ્વાદનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર,

પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

પત્રસેતુ : ડૉ. સુશ્રુત પટેલ, પ્રજ્ઞા પટેલ

આવરણ શિલ્પ : સોમનાથ હોડ

(પરબ પ્રકાશન)

## અ નુ ક મ

પ્રમુખપદેથી :	સાચા સર્જકની તાતી જરૂર, વર્ષા અડાલજા ૬
આ ક્ષણે :	અવચેતના, ચેતના, ધીર-વીર વાત્સલ્ય અને સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, યોગેશ જોષી ૮
કવિતા :	આઠ કાવ્યો, લાભશંકર ઠાકર ૨૧, ત્રણ વાંદરા, નલિન રાવળ ૨૨, ચાર ગઝલો, રવીન્દ્ર પારેખ ૨૩, કુઆલાલુમ્પુરની સવાર, યોસેફ મેકવાન ૨૪, ત્રણ કાવ્યો, ઇન્દ્ર સિંહ 'ઇન્દુ પુવાર' ૨૫, પગલાંનો અણસાર, મેઘબિંદુ ૨૬, સમર્પણ, મુકુન્દ પરીખ ૨૬, ક્યાંય કશું થાય છે ?, પ્રફુલ્લ રાવલ ૨૭
વાર્તા :	અદષ્ટિદર્શન ૧૦, પરંતપ દેસાઈ ૨૮, તમારા ઘરની બહાર કોઈ બેઠું છે, પ્રવીણસિંહ ચાવડા ૩૪
કેન્દ્રિયત :	દત્ત અને અર્જિત વચ્ચેની લડાઈ, સુમન શાહ ૪૩
વિદેશી સાહિત્ય :	૧૯મી-૨૦મી સદીનું ચેક સાહિત્ય, અનુવાદ : રમણ સોની ૫૦
પ્રસ્તાવના :	સુભગ સમન્વય : નિખાલસતા અને લાઘવનો, રમેશ દવે ૬૦
અભ્યાસ :	બિન્દુ ભટ્ટની બાંધણી, હરિકૃષ્ણ પાઠક ૬૬
શ્રદ્ધાંજલિ :	'અનિલ' ગયા અને રહ્યા પણ !, રવીન્દ્ર પારેખ ૭૧
આવરણ શિલ્પ :	
આરવાદનોંધ :	પીયૂષ ઠક્કર, ૭૪
પરિષદ-પાથેય :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ ૭૭
સાહિત્યવૃત્ત :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ ૮૩
પત્રસેતુ :	ડૉ. સુશ્રુત પટેલ, પ્રજ્ઞા પટેલ ૮૬
આવરણ શિલ્પ :	સોમનાથ હોડ

Out beyond ideep  
of wrongdoing and rightdoing,  
there is a field  
I will meet you there.

(Jelaluddin Rumi, ૧૩th century)

સાચ-જૂઠના આપણા વિચારોનીયે પેલે પાર એક પ્રદેશ છે, હું તને ત્યાં મળીશ. સર્વ સરહદોની પારનો પ્રદેશ. સર્જકની ભૂમિ.

અફઘાનિસ્તાન. વિકરાળ પથ્થરિયા પર્વતોની ભયંકર ઠંડી અને કાળઝાળ ગરમીની ભૂમિ. અખબારોને અંદરને પાને, તો ક્યારેક હિસ્ત્રી ચેતન પર ચમકતું ચર્ચાતું નામમાત્ર. ન ટુરિસ્ટ એટ્રેક્શન કે ન રંગરંગીલા દેશની ઇમેજ. અને ૨૦૦૧માં તાલિબાનને ત્યાંથી ઉખેડી નાખવા અમેરિકા અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રવેશ્યું અને સમગ્ર વિશ્વની આંખ અફઘાનિસ્તાન પર મંડાઈ. ભયંકર હિંસાચાર, આતંકવાદ, સ્ત્રીઓ પર અમાનુષી બર્બર અત્યાચાર અને કલ્પી પણ ન હોય એવી એમની પર જડબેસલાક પાબંદીઓ. છતાં દુનિયા એ બાજુ આંખમિંચામણાં કરતી હતી. અને અચાનક ૨૦૦૩, નવા લેખકની પહેલી જ નવલકથા પ્રગટ થઈ અને સમગ્ર વિશ્વના લાખો લોકોનાં દિલોદિમાગ પર છવાઈ ગઈ.

એ નવલકથા હતી ‘કાઈટ રનર’. લેખક ખાલિદ હુસૈની. ‘કાઈટ રનર’ બ્લોકબ્લસ્ટર ફિલ્મ બની ગઈ. બીજી નવલકથા ‘અ થાઉઝન્ડ સ્પેનડીડ સન્સ.’ ખરીદતાંવેંત એ નવલકથા પૂરી કરે જ મારો છૂટકો થયો. કથામાં પ્રવેશ કર્યા પછી ચકવ્યૂહના કોઠાની જેમ એમાંથી નીકળવું અસંભવ. ‘કાઈટ રનર’માં બે દોસ્તની હૃદયસ્પર્શી કથા છે. પણ ‘અ થાઉઝન્ડ સ્પેનડીડ સન્સ’માં બે સ્ત્રીઓની અત્યંત વેદનાસભર કથા છે. પતિ બંને સ્ત્રીઓ સાથે ગુલામોથી બદતર વ્યવહાર કરે છે. એક ઘરમાં છે ને બીજીને લઈ આવે છે, બંને ધીમે ધીમે બધું ભૂલીને વેદનાના અક્ષાંશ-રેખાંશ પર એકમેકને મળે છે. બ્રધરહૂડ-બંધુત્વની ભાવનાના ગુણ ગવાયા છે પણ અત્યંત કપરા સંજોગોમાં બે અભણ, ગુલામ સ્ત્રીઓ ભગિનીત્વ-સિસ્ટરહૂડની ભાવનાથી એકમેકને મદદ કરે છે, અને અંતે સ્ટોર્નિંગ અન્ટીલ ડેથ – મૃત્યુ પર્યંત પથ્થરમારાના દશ્યને હું દિવસરાત વિસરી ન શકી.

એક સુંદર પુસ્તક વાંચી લીધા પછી પણ તેનાં પૃષ્ઠો મનમાં ફરફરતાં રહે છે,

તેનો સૌને ક્યારેક તો અનુભવ થયો જ હશે. જાણે મેં તો પુસ્તક મૂકી દીધું, પણ પુસ્તકે મને મૂકી નથી. અને હવે ખાલિદની ત્રીજી નવલકથા 'And The Mountains Echoed', છે તો અફઘાનિસ્તાનમાં આકાર લેતી પણ ખાલિદ કહે છે, મારી કથાઓ કુટુંબકથાઓ છે, ફેમિલી સ્ટોરીઝ દરેક વાચકના તાર ક્યાંક ને ક્યાંક તો વાર્તાનાં પ્રસંગો-પાત્રો સાથે મળેલા છે. ખાલિદે ૧૯૭૬માં, દસ-અગિયારની વયે કુટુંબ સાથે કાબુલ છોડ્યું ત્યારે કાબુલ શાંત અને સ્થિર રાજ્ય હતું. પિતાની બદલી પેરિસ થઈ અને થોડા સમયમાં સામ્યવાદે કબજો લીધો. દેશની પરિસ્થિતિ કથળતી ગઈ. પાછા ફરવાનો પ્રશ્ન નહોતો. હુસૈની કુટુંબને અમેરિકામાં રાજ્યાશ્રય મળ્યો. ત્યાં ખાલિદ ડોક્ટર બન્યો.

નાની વાર્તાઓ લખવાનો શોખ ખરો પણ નવલકથાકાર બનવાનું તો સપનુંય નહીં. પણ પાર્ટીમાં, લગ્નસમારંભોમાં, વતનથી દૂર વસેલા (અને હવે દેશનિકાલ જેવી સ્થિતિમાં જીવતા) અફઘાનીઓની હમવતનીઓ પાસેથી દેશના ભૂતકાળની, તાલિબાની અત્યાચારોની વાતો મનમાં ઝમતી રહેતી. વતનની દુર્દશાની પીડા, સુખસાહ્યબીભરી જિંદગીમાંય કાંટાની જેમ ચૂભતી રહેતી. ૨૦૦૩ પછી એની પહેલી નવલકથા પછી ખાલિદે અવારનવાર અફઘાનિસ્તાન જવા માંડ્યું. ૨૦૦૮માં યુએન રેફ્યૂજી એજન્સી સાથે અફઘાનિસ્તાન જવાનું થતાં દૂર દૂરનાં અંતરિયાળ ગામડાંઓ, અનેક નાની નાની જાતિઓ, વોર લોર્ડને મળવાનું – તેમને સાંભળવાનું બનતું. ત્યારે અફઘાનિસ્તાનના નિર્જન પર્વતીય વિકરાળ પ્રદેશો, હિંસક જાનવરની જેમ માણસોને કોળિયો કરી જતી કાતિલ ઠંડીની વાતો સાંભળી એ આંતરબાહ્ય ખળભળી ઊઠ્યો. એ ભયાનક ઠંડીમાંથી પોતાના કુટુંબને, કોઈ પણ ભોગે રક્ષવાની, બચાવવાની અને મૃત્યુને હંફાવી દેતી સ્વાર્પણની કથાઓ સાંભળી અને એ બધું અગાઉની બંને નવલકથાની જેમ, જગતની સામે મૂકવા ખાલિદે કથાનક ઘડવાની શરૂઆત કરી દીધી.

અને 'And the Mountains Echoed' લખાઈ.

૧૯૫૨. અફઘાનિસ્તાનનું શાડબાઘ નામનું એક સાવ નાનું ગામડું. અત્યંત ગરીબ, સખત પરિશ્રમી લોકો. કેટકેટલા અભાવો વચ્ચે જીવવાનું ! અને કાતિલ ઠંડી. અબ્દુલ્લા અને પરી બે ભાઈબહેન. સુંદર પરી જેવી જ પરી. અબ્દુલલાને જાનથી પ્યારી. અને પિતા પરીને શહેરના અત્યંત સુખી સમૃદ્ધ નિઃસંતાન દંપતીને, વેચી દે છે તો કેમ કહેવાય ! ખરેખર તો પરીને જિવાડવાની મથામણ છે આ. પછી અબ્દુલ્લાનું હીજરાવું. પરી પણ ભવસાગરમાં ક્યાંની ક્યાં ફંગોળાય છે ! અંતે જીવનને સંધ્યાકાળે બંને મળે છે ત્યારે અબ્દુલ્લા અલ્લામરથી પીડાય છે...

કથા અનેક વળાંકો લેતી આશ્ચર્યચકિત કરતી, વાચકને સાથે ખેંચી જતી વહેતી રહે છે. એક સર્જક તરીકે ખાલિદે કથાનું માળખું અદ્ભુત રીતે ઘડ્યું છે.

વાર્તા આગળ વધતી હોય ત્યારે તત્કાલીન અફઘાનિસ્તાનની રાજકીય, સામાજિક

પરિસ્થિતિ - પ્રસંગો પણ એમાં ગૂંથાતાં જાય છે. એને શું કહીશું ? સામાજિક કુટુંબકથામાં ગૂંથાતો રાજકીય ઇતિહાસ કે એથી ઊલટું !

કથાનો ઉપાડ થાય છે એક કુટુંબના સભ્યોનાં જુદી જુદી દિશામાં ફંટાતા જતાં જીવનથી, વચ્ચે એવાં પાત્રો-પ્રસંગો આવતાં જાય છે, જે વિશે આપણને, કથામાં તેની હાજરી વિશે નવાઈ લાગે. પણ પછી કથાના લંબાતા જતા દોરમાં એ પાત્રો અને પ્રસંગો આગળ પર એ રીતે જોડાઈ જાય કે સર્જકની કલમ અને કાબેલિયત પર વારી જવાય.

જ્યારે ખાલિદ એના દેશનાં અત્યંત ગરીબ, અભાવગ્રસ્ત લોકો, ઠંડીમાં મોતને ભેટતા તંબુઓમાં વસતા ઉપેક્ષિત નિરાશ્રિત અફઘાનીઓને જુએ છે ત્યારે ખાલિદે એક મુલાકાતમાં કહ્યું કે “It was pure genetic Lottery - nothing more than chance separates me from a family of refugees living in a camp in Pakistan.”

આપણે માટે પણ એક જિનેટિક લોટરી છે, એક સુખદ અકસ્માત છે કે ભારતનાં ગામડાંઓના અંતરિયાળ ભાગોમાં, અસહ્ય ગરીબી અને ભૂખતરસથી પીડાતા જનસમૂહમાં આપણે જન્મ્યા નથી. આપણાં સ્વજનો કોમી દંગાઓમાં માર્યા ગયાં નથી કે અત્યાચાર - અન્યાયનો ભોગ બન્યાં નથી.

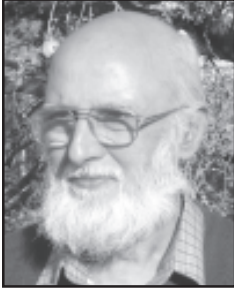
હા, એ એક અકસ્માત છે. પણ પછી ખાલિદે કલમ ઉઠાવી, સાચજૂઠની સરહદો પારના પ્રદેશની ભૂમિ પર ઊભા રહી, પોતાના વતનની - પોતાના દેશની પ્રજાની કથા પર સમગ્ર વિશ્વનું ધ્યાન દોર્યું. સાદી - સરળ ભાષા, કથામાં સત્યનો રણકો, સર્જન પ્રત્યે પૂરી નિષ્ઠા અને વફાદારીએ નવલકથાઓને બેસ્ટ સેલર બનાવી. ના. માર્કેટિંગના ખોટા તરકડા વિના. અને ખાલિદની નવલકથાઓ વિશ્વના સિત્તેરથી વધુ દેશોમાં લાખોની સંખ્યામાં વેચાઈ - વેચાતી રહી છે.

આપણા દેશના કણકણમાં કથાઓ છે. કયા દેશમાં અત્યાચાર હિંસાઓની કહાણી નથી ! આતંકવાદના ઝેરી ભાલા ભોમાંથી સરોસર વીંધી નાંખતાં નીકળ્યા છે. જ્ઞાતિવાદ અને એ ઝેરી વૃક્ષનાં મૂળિયાં હજી જમીનમાં ઊંડા ઊતર્યાં છે. બ્રષ્ટાચાર, હિંસા, સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર...

એઝરા પાઉન્ડ કહે છે તેમ, કલાકારો પ્રજાના અગ્રતંતુ છે. એટલે કે રાષ્ટ્રના લેખકો રાષ્ટ્રના બૌદ્ધિક જીવનનાં વીજ અને વરાળ માપવાનાં યંત્રો છે, નોંધ લેતા સાધનો છે. એમના અહેવાલમાં બનાવટ હોય તો પારાવાર હાનિ થાય.

આપણા રાષ્ટ્રનાં વીજ-વરાળ માપવાનાં યંત્રની, એક સાચા સંનિષ્ઠ સર્જકની તાતી જરૂર આજે છે. એ પહેલાં આટલી ક્યારેય નહોતી.

તમને એવું નથી લાગતું !



રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક, નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક, સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો એવોર્ડ, રાષ્ટ્રીય કબીર સન્માન, ગંગાધર મહેર સન્માન, નેશનલ હાર્મની એવોર્ડ તથા અન્ય પારિતોષિકપ્રાપ્ત કવિ, નાટ્યકાર, વિવેચક શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને ૨૦૧૩ના વર્ષનો ‘કવિ કુસુમાગ્રજ નેશનલ એવોર્ડ’ એનાયત થયો ત્યારે એમના વિશે લખવાનો ઉમળકો થયો

હતો. પણ સંજોગોવશાત્ લખવા માટે અંદરની નિરાંત-મોકળાશ મળી નહિ. વળી, ગુલામ મોહમ્મદ શેખ, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર તથા લાભશંકર ઠાકર વિશે લખવું અઘરું લાગ્યું છે. પણ આ ક્ષણે થયું, લાવ, પ્રયત્ન તો કરું... એમની સર્જકતાનાં મૂળ શોધવા મથામણ તો કરું... એમને ગળથૂથીમાંથી શું શું મળ્યું, જીન્સ થકી - DNA થકી શું શું ઊતરી આવ્યું આ કવિમાં, એ જોવા-સમજવા તો મથું ને પછી એમની કવિતામાં પ્રવેશવા દ્વાર પર ટકોરા તો મારી જોઉં...

18

સિતાંશુ દાદા બન્યા એ પછી પૌત્ર અન્વયના રુદનનો લય એમણે અમેરિકાથી ફોન પર લાભશંકર ઠાકરને સંભળાવેલો. લયના અને ભાષાના આ ‘પીધેલ’ કવિના દાદા કચ્છ-વડોદરાના દીવાન હતા. ખુદવફાઈ ખાતર એમણે બે વાર દીવાનપદ છોડ્યું હતું ને એમની શક્તિ એવી કે ત્રણ વાર દીવાનપદ સામેથી આવેલું. આ શક્તિ, ખુદવફાઈ અને ‘અણનમ માણસાઈનો અસલ રંગ’ સિતાંશુને જીન્સ થકી સાંપડ્યાં છે. એમના પિતા કચ્છ રાજ્યના મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતા. ભુજમાં સાઠ-પાંસઠ ઓરડાનું ઘર ને દરવાજે આરબ ચોકી હતી. સિતાંશુની કવિતાના ઘરમાંય ઓરડા-બારી-બારણાં ઓછાં નથી... જુદી જુદી બારીઓમાંથી અલગ અલગ દિશામાં દેખાતાં, સર થતાં શિખરોય ઓછાં નથી... ભુજના એ સમયનાં સ્મરણો નોંધતાં સિતાંશુએ લખ્યું છે -

‘ગૌશાળામાં તાજું દૂધ પીવા પવાલું લઈને જઈ ત્યારે દૂધનો ઝીણો પણ ટીણો અવાજ, ધીરે ધીરે, તૂટતો તૂટતો, આવે. એ અવાજો આજે પણ સાંભળી શકું. જીવનના પાયામાં એક સભરતા છે. પણ એ પરિવેશમાં પાછા પહોંચી જવાનો તલસાટ તો શું, વિશેષ ઈચ્છા પણ અનુભવી નથી. એવી ઈચ્છા ગૌરવ વિનાની લાગે છે, તેથી ? કે હું ફોઅસ્ટ છું ? — માર્વોનો ? કે ગ્યુઅથેનો ?’

સિતાંશુનો જન્મ ૧૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧, ભુજમાં. ને ૧૯૪૭માં એમના પિતાનું  
અવસાન —

‘ક્યાં ? ક્યાં ? ક્યાં ? ક્યાં ?  
ખરી પછાડી પુચ્છ ઉછાળી દોડ્યા  
ડમ્મર, કાળા ઘોડા, કાળે ખડકાળે રથ જોડ્યા.’

18

પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓડિસ્સુસનું હલેસું’ (૧૯૭૪) એમણે પંકજનયના યશસ્વંદ્રને  
અર્પણ કર્યો છે, અર્પણપંક્તિઓ છે —

‘પહેલે દિવસે  
મા કશુંક બોલી હશે  
આછું આછું

પછી હાલાં સાંભળતાં, ક ઘૂંટતાં, પછી  
બે મિનિટ સતત હુત્તૂ બોલતાં  
પછી વરસો જતાં ગડ બેસી ગઈ

પણ તે પહેલાં  
પહેલે દિવસે  
મા કશુંક બોલી હશે  
આછું આછું’

આછું આછું મા બોલી હશે એ અવાજ, હાલાં તથા અન્ય અવાજો ગોરા, રૂપાળા,  
ટચૂકડા સિતાંશુના કાને પડ્યા હશે અને ત્યારબાદ ઘોડિયામાં સિતાંશુ કેવી ‘લખારી’  
કરતા હશે એય સાંભળવાનું મન થાય. આ કવિએ અવાજો, લયો, વાણીના વાંક-વળાંકો  
— બધું ગટગટાવ્યું છે આર્કઠ... —

‘હેન્ક તેન્ક કચ ડાન્ક તોન્ક હાં’  
‘હેન્ક તોન્ક ડટ કાંચ ટાંક હા !’

\*

‘વાયસુ ઉડાવન્તિયએ પિઉ દિહ્કઉ સહસન્તિ...’  
‘ભલ્લા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ’

મા એમને વાર્તાઓ કહેતી. રામ, કૃષ્ણની વાતોને પણ કંઈક સેક્યુલર બનાવતી.  
માની વાર્તા કહેવાની રીત, વાણીના આરોહ-અવરોહ, લય, વાંક-વળાંકથી નાનકડા  
સિતાંશુની જાત છલોછલ ભરાતી, છલકાતી. એની છોળો-છાલકો એમની કવિતામાંય



ઊઠતી-ઊડતી રહી છે —

‘રાજા, રાજા, સુથાર દંડ, સુથાર દંડ.  
કે’ કે નહીં દંડું નહીં દંડું.’

\*

‘કોતરમાં હું તો ભૂલો પડ્યો.  
ભમતાં ભમતાં ચણો જડ્યો.  
ચણો જડ્યો, ને લાગી ભૂખ.  
થાય કે ચણો ખઉં, ચણો ખઉં.’

\*

‘વાઘની આંખોનાં અજવાળાં જો, ભોટિલાં.  
ભરાયાં ઘંટીમાં તો કાળાં જો, ભોટિલાં.  
બચ્યાં બારણાં ઉઘાડો,  
બચ્યાં બારણાં ઉઘાડો.’

\*

‘ખઈ ગ્યું પારણાનો કિચૂડાટ — બચ્યો છે જરા ?  
ખઈ ગ્યું બારણાનો રઘવાટ — બચ્યો ઈ જરા ?  
ખઈ ગ્યું ઊલમૂલ દાતરડે ખજૂર સાકર શેલડી  
સિંદૂર.  
કહો તો ખરા !  
બચ્યું છે જરા ?’

\*

‘હળથી કાળું હોઈ પડાયું —  
છાયા-મોરથી રોઈ પડાયું —’

\*

તો, સુભાષિત સમી અદ્ભુત પંક્તિ —  
‘ડૂબ્યું જે જે તે તે તે બીજ  
વન ઊગી સૃષ્ટિ આખી જ.’

18

એમનું શાળાનું શિક્ષણ વડોદરા અને મુંબઈમાં. ૧૯૫૮-૫૯માં એમને પહેલી વાર ‘કવિલોક’માં ‘કવિલોકો’ મળ્યા, કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહની ‘લિપિની’ પ્રિન્ટરીમાં. એ દશ્ય એમણે કાન થકી કેવું ઝિલ્યું છે તે એમના જ શબ્દોમાં —

‘ગિરગામ મધ્યે, લાલ-પીળાં પ્લાસ્ટિક જડેલી કેબિનની પાછળ પ્રિન્ટિંગ મશીનોની

ધડાધડ ભાષા ને આગળ રાજેન્દ્રભાઈ, હરીન્દ્રભાઈ દવે, પ્રદ્યુમ્ન તન્ના, સુરેશ દલાલ, મણિલાલ દેસાઈ જેવા કવિઓનાં ગીતોનો લય'

(ટેન્કની કવિતાની જેમ, પ્રિન્ટિંગ મશીનોની 'ધડાધડ ભાષા'નીય કવિતા તેઓ કરી શક્યા હોત ! 'ધડાધડ ભાષા' અને સુંવાળા લયનું ફ્યુઝન એમનાં કાવ્યોમાંથી સાંપડે.)

મુંબઈની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી ૧૯૬૫માં તેઓ ગુજરાતી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે એમ.એ. થયા. ૧૯૬૮માં ફુલબ્રાઈટ સ્કૉલરશિપ માટે (ભારતમાંથી બીજા પાંચ જણ સાથે) તેઓ પસંદ થયા. આ સ્કૉલરશિપ સાથે અમેરિકા જઈ ૧૯૭૦માં તેઓ સૌન્દર્યશાસ્ત્ર તથા તુલનાત્મક સાહિત્યમાં એમ.એ. થયા. ૧૯૬૮થી ૧૯૭૧ ઈન્ડિયાના યુનિવર્સિટીમાં તથા ૧૯૭૧-૭૨ દરમિયાન પેરિસમાં રહેવાનું થયું. આ દરમિયાન એમણે ખૂબ વાંચ્યું-વિચાર્યું, પશ્ચિમના સાહિત્યની બૌદ્ધિક-સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાનો અભ્યાસ કર્યો તથા ઈમેન્યુઅલ કાન્ટના અર્વાચીન કલાવિચારને આત્મસાત્ કર્યો. ડૉ. ન્યૂટન પી. સ્ટોલનેસ્ટન પાસે 'નાટ્યાચાર્ય ભરતની અને ફિલસૂફ કાન્ટની પરંપરામાં કલાસ્વરૂપનો વિભાવ' વિષય પર ૧૯૭૫માં પીએચ.ડી., વેસ્ટ યુરોપિયન સ્ટડીઝના વિભાગ તરફથી મળેલી ફોર્ટ સ્કૉલરશિપ અંતર્ગત આયોજેસ્કોના 'મેકબેથ' નાટકને ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું-અવતાર્યું અને શેક્સપિયરના 'મેકબેથ' સાથે એનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૭૨થી ૧૯૭૭ સુધી મુંબઈમાં અધ્યાપન. ૧૯૭૭માં રામપ્રસાદ બક્ષીના માર્ગદર્શનમાં 'રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ' વિષય પર પીએચ.ડી., ૧૯૭૭થી ૧૯૮૨ સુધી સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીમાં ભારતીય સાહિત્યના સર્વસંગ્રહના મુખ્ય સંપાદક તરીકે કામ કર્યું. આ દરમિયાન ભારતભરના સાહિત્યને એમણે આત્મસાત્ કર્યું. ૧૯૮૩થી ૨૦૦૩ સુધી વડોદરામાં અધ્યાપન. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના કુલપતિ તરીકે કામગીરી. દેશ-વિદેશમાં કાવ્ય તથા નાટ્યપઠન તેમજ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનો, પેરિસ તથા અમેરિકાની યુનિ.માં વિઝિટિંગ પ્રોફેસર; શારીરિક પડકાર ધરાવતાં બાળકો-યુવાનો માટે ૧૯૭૮થી કામગીરી. અત્યારે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના કન્વીનર.

18

૧૯૭૧ સુધીની કવિતામાં તેઓ સર્ચિયાલિઝમના માર્ગે કૃતિએ કૃતિએ વાસ્તવ પર ભાષાના હુમલા કરતા રહ્યા. અસ્તિત્વ અને અભિજ્ઞા વચ્ચેના અંતર પર તેઓ 'ગેરીલા લડાઈના છાપા' મારતા રહ્યા. 'સર્જકની આંતરકથા'માંના લેખ 'ઉંઘથી અમદાવાદ સુધી'માં તેમણે નોંધ્યું છે -

'ભાષાના સ્વકીય સંકેતોની સુરંગો ગોઠવીને વાસ્તવના જામી ગયેલા ખડકોના ભુક્કા બોલાવવા, એ જ ઈષ્ટ. હયાતીની ફેરતપાસના સર્ચિયલ અહેવાલો છપાવ્યા ને ખુદ ભાષાનાયે છેક સીમાડે પહોંચી જઈને જગતના ઉગ્રતમ ગેરીલા લડવૈયા, એ ગુવેરા અને હો ચિ મિહુનને આ ગુજરાતી ભાષા સંભળાવી : 'હેંક

તેંક કચ ડાન્ક તોન્ક હાં.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, ૧૯૮૪, પૃ. ૨૫૬)

‘વિનોદ અને વિદ્રોહનો મનોવિશ્લેષણાત્મક સંબંધ બરોબર જાણનાર સર્જક’- વિવેચક પ્રવીણ દરજીએ એમની આ પ્રકારની કવિતાને ‘gleeful revolt’થી ઓળખાવી છે.

આઠમા દાયકામાં એક મિત્રે મને પૂછેલું - ‘સર્રિયલ એટલે શું ?’ તત્ક્ષણ જે સૂઝ્યો તે જવાબ કંઈક આવો હતો - ‘મા રસોડામાં બધું ગોઠવે તે રિયલ ને પછી તોફાની બાળક એ બધું ઊથલપાથલ કરી દે એ સર્રિયલ. જોખી જોખીને, ચીપી ચીપીને લખાતા મરોડદાર અક્ષરો જેવું કોઈ બોલે એ રિયલ અને એને સખત તાવ આવે, તાવ માથે ચડે ને એ અભાન અવસ્થામાં બેફામ ‘લવારી’ કરે એ સર્રિયલ. મા બાળકને બરોબર બોલતાં શીખવી દે એ પછી બાળક જે બોલે એ રિયલ અને બોલતાં શીખ્યા પહેલાં એ ઘોડિયામાં જે ‘લખારી’ કરે તે સર્રિયલ. (પૌત્ર અન્વય તથા પૌત્રી અદ્વિકાની ‘લખારી’ સિતાંશુની ચેતનામાં ઊંડે ઊતરી હશે, જે નવા પરિમાણ સાથે એમના કાવ્યોમાં પ્રગટ થાય એની રાહ જોઈએ...)

સિતાંશુએ એમના તેજસ્વી-તોફાની વિદ્યાર્થીઓની વિનોદ-વ્યાખ્યા પણ ‘ઓડિસ્યુસનું હલેસું’ના પ્રવેશકમાં નોંધી છે - ‘સર કહે તે રિયાલિઝમ, એટલે સર્રિયાલિઝમ’ !

અત્યારે કોઈ પૂછે કે, સર્રિયલ એટલે શું ? તો હું એમને ‘ઓડિસ્યુસનું હલેસું’ (બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૯)ના પ્રવેશકના સિતાંશુના રૂપકાત્મક લખાણને જોઈ જવા કહું.

સાતમા દાયકાના અંતે કવિ-ચિત્રકાર ગુલામમોહમ્મદ શેખના ઘરે ગયેલો. મોટા ફલક પર એમણે તાજું જ પૂરું કરેલું એક ચિત્ર બતાવ્યું. થોડી ક્ષણ મેં એ ચિત્ર જોયા કર્યું. પછી સંકોચ સાથે સવાલ પૂછ્યો, ‘આ ચિત્રમાં મારે ‘પ્રવેશ’ ક્યાંથી કરવો ?’ આંગળી ચીંધીને એમણે એ ચિત્રનું પ્રવેશદ્વાર બતાવ્યું ને સાથે સાથે રસાસ્વાદ પણ કરાવ્યો. સિતાંશુએ પણ ‘ઓડિસ્યુસનું હલેસું’માંના પ્રવેશકમાં, પ્રવેશદ્વાર આમ બતાવ્યું છે -

“ ‘ઓ.હ.’ના સર્જકતા - સ્વતંત્રતાના આગ્રહી એવા સ્થાનકમાં (લોકેશનમાં) પ્રવેશવા માટેનું પ્રવેશદ્વાર એની કૃતિઓમાં આવતાં પ્રશ્નાર્થસૂચક વાક્યો, વાક્યાંશો, નામો, ક્રિયાપદોમાં મળી આવે.” -

‘ખળખળખળ-શું હશે પથ્થરો તળે ? પથ્થરોમાં  
શું હશે ? શું હશે પથ્થરો ?’

\*

‘પગલાંમાંથી ચરણો ચાલ્યાં ગયાં છે કોનાં ?

આ ચાંદો કેમ આજે ઊગ્યો છે ગઈ કાલનો ?’

\*

‘પોતાનાં ઘૂંટણ પર માથું ટેકવી, મારી છાતીમાં  
અજંપો સાવ શાંત છે.  
કેવાં હશે એનાં નેત્ર?’

\*

‘શા માટે તેં મારે વિષે કર્યો પ્રેમ ?  
જોયું નહીં, આકાશમાં વાદળાં વિખરાઈ જાય છે, ને બદલાય છે  
ઈશ્વરના ચહેરાઓ ?  
નથી જાણતી તું, કે હોડીના વેગ વડે કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે  
પાણીની ઝડપ સાથે ?’

\*

‘મગન, ભઈ, આવું થાય આપડાથી ?’

\*

‘અરે રે, મગન  
રાતે ગાજર ?’

\*

‘નાદનાં નવાં ગગન,  
ને ગગન ગગનને પાત્ર ઊલાશે વિશ્વ નવાં...  
– ક્યાં ? ક્યાં છે ? ક્યાં ?’

\*

‘હું પસાર થયો જેમાંથી, એ શું હતું,  
આયનો કે બારણું ?’

બાળક જેવા જ અપાર વિસ્મયની સાથે સાથે આ કવિને બાળકની જેમ જ પ્રશ્નો થતા રહે છે – કેમ ? કેમ ? કેમ ?; ક્યાં ? ક્યારે ? કેમ ? શું ? – ને કવિનું પ્રશ્નોપનિષદ લીલયા રચાતું જાય છે.

18

કવિધર્મ અને કવિકર્મ વિશે આ કવિએ ‘ઓડિસ્યુસનું હલેસું’ના પ્રવેશકમાં (બીજી, આવૃત્તિ, ૨૦૦૯) નોંધ્યું છે –

‘આ જે અનકોન્શયસ છે, ઈડ છે, ત્યાં પહોંચવું, ત્યાં ધરબાયેલી-દટાયેલી  
ઈચ્છાઓ-વૃત્તિઓને જોવી-ઓળખવી, એને સભાન ચિત્ત સુધી લાવવી – એ છે

અતિવાસ્તવની કવિતાનો કવિધર્મ. સુપરઈગોની ચોકીઓને, નિષેધોને, ફરમાને ઓળંગીને અનકોન્શયસમાંની ઇચ્છાઓ-વૃત્તિઓને સભાન ચિત્ત સુધી લાવવા માટે કવિએ એ નિષિદ્ધ સામગ્રીનું રૂપ બદલી નાખવું પડે, એને વ્યંજનાભર્યા કલ્પનો-પ્રતીકોના રૂપે પ્રસ્તુત કરવી પડે. એ છે અતિવાસ્તવની કવિતાનું કવિકર્મ. બોલાતી ભાષાના આરોહઅવરોહો, કાકુઓ, લહેકાઓ આ કવિકર્મનાં સાધનો છે. આગળ ચાલીને મદારીની વાગૃછટા, નાયગાનની બોલી, બાળવાર્તાની લઢણો, જોડકણાંની સુરાવલી, આ બધું પણ એ કવિકર્મને ઉપયોગી બને.’

અનકોન્શયસમાં જે કંઈ છે તેને બહાર લાવ્યા બાદ એને કવિતામાં ઢાળવા માટે કવિ કેટલા સ-જાગ, સ-ભાન થયા છે તથા આ માટે તેઓ કેવા કેવા કીમિયા કરે છે તે જોવું-તપાસવુંય રસપ્રદ બની રહે છે. વળી આ કવિના મહેલમાં અનેક ઓરડાઓ છે ને અનેક પ્રવેશદ્વારો પણ છે. સામસામા છેડાના બે અંતિમોને આ કવિ વિનોદપૂર્વક-વિદ્રોહપૂર્વક-વક્તાપૂર્વક કવિતામાં ઉજાગર કરીને મનુષ્યજીવનની પીડા, સંકુલતા વ્યંજિત-ધ્વનિત કરી શકે છે.

‘આ ઘાસમાં ઊભો છે તે ઘેટો છે. છે તો એક જ ને ઊભો છે નદીની બેય બાજુ. બેબીલોગ ! જબરો છે મારો બેટો, આ બેય બાજુ ઘેટો.’

\*

‘એક દીવાલની બે બાજુ ઊભેલો હું  
મને કદીયે મળી શકતો નથી’

\*

‘મैं મારી હત્યા કરી છે.  
મારા હાથમાંથી હવે મેં છરો આંચકી લીધો છે.  
મને સજા કરો. મને બચાવો. ઓ હુંઓ !’

દીવાલની બે બાજુએ ઊભેલા આ કવિની કવિતાય બે બાજુથી જોવી જોઈએ. સામસામી બાજુથી; અંદરથી અને બહારથી. અનકોન્શયસ બાજુથી ને કોન્શયસ બાજુથી. text અને anti-text — બંનેના રણકાર પણ સાંભળવા જોઈએ.

આ કવિ વિવેચકોનેય પડકારે છે : ‘બોલનાર ચેતનાનાં કાવ્યો ઘણાં હોય. એનું કાવ્યશાસ્ત્ર પણ સુમેરે રચાયું છે. સાંભળનાર ચેતનાનાં કાવ્યો વિરલ. ‘ઓ.હ.’માં કદાચ એવાં કાવ્યો જો સહૃદયને જડે, તો એમનું કાવ્યશાસ્ત્ર રચવાનું કોઈક વિવેચકને કદાચ મન થાય.’ – પણ એવા વિવેચકો ક્યાં ?

૧૮

એપ્રિલ, ૧૯૭૧ પછી આ કવિમાં ધીર-વીર વળાંક આવ્યો. ‘છાપામાર ગેરીલા લડાઈ’ એપ્રિલ, ૧૯૭૧ પહેલાં; ‘જટાયુ’નું સર્જન એપ્રિલ, ૧૯૭૧ પછી.

૧૧ એપ્રિલ, ૧૯૭૧ની સવારે વિપાશાનો જન્મ. જન્મતાં જ શ્વાસ ના લઈ શકી.  
ઇન્ટેન્સિવ કેર વોર્ડની કાચની દીવાલો.

સેરેબ્રલ પાલ્સી.

નાનપણમાં પિતાજીનું અવસાન થયું ત્યારે ખાલીપો ઘૂમરાયેલો – ‘ખરી પછાડી  
પુચ્છ ઉછાળતો – ક્યાં ? ક્યાં ? ક્યાં ? ક્યાં ?—ના પડઘા પાડતો.

ને એપ્રિલ '૭૧ પછી, પ્રથમ સંતાન – વિપાશાના જીવનની ગૌરવભરી સભરતાનો  
પ્રશ્ન જાગ્યો. સિતાંશુએ કેન્દ્રિયતામાં મા વિશે નોંધ્યું છે –

‘માએ પોતાના ધીર-વીર વાત્સલ્યનો મહેલ મને રહેવાને આપ્યો.’

અંજનીબહેન તથા સિતાંશુભાઈએ પણ વિપાશાને ‘ધીર-વીર વાત્સલ્યનો મહેલ’  
રહેવાને આપ્યો. આ મહેલમાં ઊછરવા માટેની વિપાશાની લડાઈ પણ આંખમાંથી ધીર-  
વીર આનંદ રેલાવે તેવી.

આઠમા દાયકામાં, એક કાર્યક્રમમાં, પહેલી વાર મેં સિતાંશુને જોયેલા —  
ઢીલચેરમાં વિપાશાને લઈને આવતા, વિપાશાની ઝીણામાં ઝીણી કાળજી રાખતા. ત્યારે  
મેં દીઠેલું ધીર-વીર વાત્સલ્યથી ધબકતું માનું હૈયું — સિતાંશુની તેજસ્વી આંખોમાં.

આ બધું — એનું રસાયણ અને કંઈક વધારે — ઘૂંટાઈ ઘૂંટાઈને, ગગનના ઘુમ્મટમાં  
ઘૂમરાઈ ઘૂમરાઈને અખિલાઈપૂર્વક પ્રગટ થયું છે ‘જટાયુ’માં... — એની એક ઝલક —

‘નગર અયોધ્યા ઉત્તરે, ને દખ્ખણ નગરી લંક  
વચ્ચે સદસદ્ગજ્યોત વિહોણું વન પથરાયું રંક.’

\*

‘વનનો લીલો અંધકાર, જેમ કહે તેમ સૌ કરે  
ચરે, ફરે, રતિ કરે, ગર્ભને ધરે, અવતરે, મરે.’

\*

‘કેરી ચાખે કોકિલા અને જઈ ઘટા સંતાય  
મૃત્યુફળનાં ભોગી ગીધો બપોરમાં દેખાય.’

\*

‘જુઓ તો જાણે વગર વિચારે બેઠાં રહે બહુ કાળ  
જીવનમરણ વચ્ચેની રેખાની પકડીને ડાળ.’

\*

‘રાવણ આવ્યો, સીતા ઊંચક્યાં, દોડ્યો ને ગીધ તુરંત  
એક યુદ્ધે મચ્યો, એક યુદ્ધે મચ્યો, એક યુદ્ધે મચ્યો,  
હા હા ! હા હા ! હાર્યો, જીવનનો હવે ઢૂંકડો અંત.’

\*

‘ઝટ કર ઝટ કર, રાઘવા ! હવે મને મૌનનો કેફ ચડે,  
આ વાચા ચાલે એટલામાં મારે તને કંઈ કહેવાનું છે.’

\*

‘હવે તરણાંય વાગે છે તલવાર થઈ મારા બહુ દુઃખે છે ઘા  
આ કેડા વિનાના વનથી કેટલું છેટું હશે અયોધ્યા ?

આ અણસમજું વન વચ્ચે શું મારે મરવાનું છે આમ ?

— નથી દશાનન દક્ષિણે અને ઉત્તરમાં નથી રામ.

આમ, એપ્રિલ ’૭૧ પછી, આ કવિમાં ‘જાણવું એટલે શું ?’ એની મથામણને સ્થાને ‘હોવું એટલે શું ?’ એની વ્યથા ઘૂમરાવા લાગી. જાણવા બાબતે એમણે કેફિયતમાં ‘મધુસાયેબ’ને યાદ કરીને ironyપૂર્વક સવાલ કર્યો છે :

‘જાણવા-અનુભવવાની આ આપણને મળેલી રીતો એવી તે કેવી કે નજર પોતે જ પડદો બનીને દશ્યને ઢાંકે ?’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૨૫૫)

તો, ‘હોવું’ બાબતે એમણે ‘લાભશંકર સાયેબ’ને ઉદ્દેશીને નોંધ્યું છે :

‘ને લાભશંકર સાયેબ, બીજીએ એક વાત છે. આ મારું હોવું તે. મારે હોવું તો પડવાનું જ, ઘરમાં કે બહાર, જાગતાં કે ઊંઘતાં, કામમાં કે આળસમાં, ભગતી કરતો હોઉં કે ભૂંડા માંયલા વિચાર, કે પછી સુનયાટ સેનની સાસુની સાદડીમાં ભાગ લેવા પરદેશ ગયો હોઉં; મારે હોવું તો પડવાનું જ. ... ..

પણ મૂળ વાત એ છે કે આ ના જ સમજાય તે ના ચાલે. ઘા વાગે છે.

માટે કવિતા કરું છું.’

(‘સર્જકની આંતરકથા’, પૃ. ૨૫૫)

18

‘જાણવું અને હોવું એટલે શું ?’ – એ માટે મથતા આ કવિ પાણીમાં ઘણા પછાડે છે, દેવો અને દાનવોએ સરળ કરી નાખ્યો તે પહેલાંનો સમુદ્ર આ કવિએ જોયો છે, આ કવિ ‘જીવવા સારું’ એક અનૈતિહાસિક સમય રચવા મથામણ કરે છે. વિદ્રોહને વિનોદ રૂપે અને વિનોદને વિદ્રોહ રૂપે ભાષાના રંગમંચ પર લઈ આવતા મગનનેય શું કરવું છે ? તો કે, ‘મારે જીવવું છે, મારે પ્રેમ જોઈએ છે, મારે કવિતા લખવી છે.’ આ કવિ પાસે નાટકનો અનુભવ છે. આથી આ કવિનાં કાવ્યોમાં ડ્રામેટિક વૉઈસનું પરિમાણ સહસ્રા-લીલયા ઉમેરાય છે. નાટ્ય-લીલા, કાવ્ય-લીલા અને ભાષા – બધું ઓગળી જાય છે કવિતાના પ્રવાહમાં. inner needની સાથે inner force પણ પમાય છે.

વિપાશાના જન્મ પછી, ભાષા દ્વારા વાસ્તવ પરના હુમલા તો બંધ થયા, બલકે વાસ્તવ માટે વાત્સલ્ય જન્મ્યું. ૧૯૭૮માં આરણ્યકનો જન્મ. આ દાયકામાં કવિનો વાસ્તવ સાથેનો સંબંધ વધુ સંકુલ, સર્વગ્રાહી અને વાત્સલ્યભર્યો બન્યો જે ‘ઘેરો’ જેવા કાવ્યમાં પ્રગટ થાય છે. લાભશંકરે ‘માણસની વાત’ દીર્ઘકાવ્ય રચ્યું છે. તો, ૩૨નો ને ઈચ્છાનો એકસરખો ચહેરો પરખનાર સિતાંશુ ‘ઘેરો’માં, સમયની અખિલાઈમાં, વાસ્તવની સાથે

માણસને કઈ રીતે જુએ છે ?! —

‘ભડ કોણ ને કોણ કાયર ?

બધાં માણસ.

આમનેયે માણસ ને સામનેયે માણસ.

મરતાંયે માણસ ને જનમતાંયે માણસ.

ગાભણાંયે માણસ ને વાંઝણાંયે માણસ.

સતાંયે માણસ ને પાપણાંયે માણસ.

ચોંપીલાંયે માણસ ને મૂઢ એય માણસ.

ગમતાંયે માણસ ને અણગમતાંયે માણસ.

જાણીતાં તે જાણીતાં કઈ કેટકેટલાં માણસ.

માણસની સામે આ તો લટકાં કરતાં માણસ.

આમને યે માણસ ને સામનેયે માણસ.’

વાસ્તવની સંકુલતા સાથે આ કવિમાં દર્શન – vision પણ તારસ્વરે પ્રગટ થતું રહે છે —

‘શબ્દ છે ડુબાડતા પાણીનો જ

મારી છે ડૂબનારની બડબુડ, અર્થ વિનાની બુડબડ’

\*

‘ઝંખું ઝંખું તારાં દરસ ને તું કેવળ અણસાર,  
તારું હોવું મને અડકતું થઈ છેક જ તીણી ધાર.’

\*

‘ક્ષણ મળતું, ક્ષણ બિછડતું, ક્ષણ આંસુ, ક્ષણ હાસ,  
મરણ-પિયાલી હોઠ પર, (મને) અમરત પીધાંની આસ.’

\*

‘શબદ હોય તો સમજવો, આ તો સાંભળવો ભણકાર,  
પડતા પણને મળીને મળ્યો પવન તણો આધાર.’

\*

‘આંખ મીંચું તો જોઉં, સાંભળું જો શ્રુતિને જઉં ભૂલ,  
શ્વાસ રૂંધું, તો સૂંઘી લઉં તારી છાતીનાં બેય ફૂલ.’

18

અન્ય કવિઓ ઈશ્વરને, સરસ્વતીને, માતાને પ્રાર્થના કરે, ‘ભગતી’ કરે; આધુનિક કવિઓ ઈશ્વરનો છેદ ઉડાડે, જ્યારે સિતાંશુ ‘સિંહવાહિની સ્તોત્ર’માં મા શારદાને આદેશ



કરે છે —

‘મયૂર પરથી ઊતર, શારદા, સિંહ ઉપર ચઢ,’

.....

‘મોરપિચ્છ પાછળ સંતાયા કવિજન કરતા નાહક બડબડ.

સિંહ ઉપર ચઢ.’

.....

‘કાદવથી લથલથ નજરો છે, અડે ત્યાં પડે ડાઘા,

ખાલીપાએ પહેર્યા રૂપેરી પડદાના વાઘા.’

....

‘વ્યાસપીઠ પર વિદૂષક જેવા આરડતા અધ્યાપક અણપઢ

તું આગે બઢ.’

....

‘રુદ્રધનુષ્ય ઉઠાવ, બનાવી બાણ અમારાં, લઢ, માણસ માટેનું જુદ્ધ લઢ.

તું આગે બઢ.’

.....

‘ભગ્ન વેદીમાં પ્રજ્વળ પ્રોજ્વળ, સ્વાહા ! તું ભરખંતી ભડભડ.

સિંહ ઉપર ચઢ !’

‘માણસ માટેનું જુદ્ધ લઢ.’ – એમ શારદાને કહેનાર આ કવિ પણ ચૂપ નથી રહેતા, માણસ માટેનું જુદ્ધ લડે છે એમનાં કાવ્યો થકી. ‘મનુ, યમ અને જળ’, ‘મોર્એ-જો-દડો’ રચનાર કવિ પાસેથી ‘વખાર’, ‘સાંઢુકા સીંગ સડે...’ જેવી કૃતિઓ પણ મળે છે, જેમાં વૈયક્તિક અવચેતના તથા સામૂહિક, રાજસત્તાપરક અવચેતના તથા ચેતનાનો નાદ, શંખનાદ જાગી ઊઠે છે – કવિ-અવાજ સિંહ પર ચઢીને ગરજી ઊઠે છે.

‘હવે, માઈબાપ, વેઠાતું નથી.

સડ્યું સાચવે ને જીવતું મારે, એવી તે કેવી વખાર

આ આપની, નાંમદાર ?’

.....

‘વખાર એ જ વસ્તી ? વસ્તી એ જ વખાર ?’

\*

‘ગોંધીડાને ભાળે આઘેથી, એનાં થાનેલાંમાં દૂધ ઊભરાય,

ગોંધીડો જો સહેજ ઓછું પીવે, તો એને કળેજે કંઈ કંઈ થાય.

‘લઠ થા, ને દીચરા, લડ્યા કર જુધ ! – મારો ગોંધીડો !’

મનુષ્ય માટે જુદા લડતા આ કવિમાં વિનોદ-વિદ્રોહ ઉપરાંત સ્નેહ અને કરુણાનીય સરવાણી વહેતી રહી છે : જેમ કે : ‘બોમિયાન બુદ્ધ’ :

‘મૂર્તિ ન હોત

ને હોત જો એ જાતે

તોયે એમ જ ઊભા હોત :

પદ્મલોચન

શાંતમુખ

લહેરાતો આંચલ

સ્મિત મંડિત હોઠ

વરદ હસ્ત

નિર્ભય મનુષ્ય.’

અવચેતના, નગરચેતના, બોલનાર ચેતના, સાંભળનાર ચેતના, ધીર-વીર વાત્સલ્ય, ભાષા, વાણી, પાત્રો, ડ્રામેટિક વોઈસ, અપાર વિસ્મય, ભારોભાર સંશય, વિનોદ, વિદ્રોહ, કટાક્ષ, તીખા તમતમતા ચાબખા, ગેરીલા લડાઈના છાપા, અનેક એન્કાઉન્ટર સતત જુદા, માણસની ભાષા માટેનો પ્રેમ, (‘માણસ ! માણસ ! બોલ, / ફરીને ગુજરાતી ભાષા બોલ, / ફરી ફરીને ગુજરાતી ભાષા બોલ. / બોલ માણસ, માણસની ભાષા બોલ.) માણસ, સમાજ, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, જુદા, ઘેરો, ચિત્રો, દશ્યો, દશ્યાવલિઓ, કલ્પન, પ્રતીક, મિથ, ઈઝમ-ફિઝમ ને આવું બધું મારી ભાવકચેતનામાં – અવચેતનામાં ઘૂમરાય છે સિતાંશુની કવિતાના સંદર્ભે. ફરી ફરીને હું સિતાંશુની કવિતાના ધીર-વીર મહેલના ખુલ્લા પ્રવેશદ્વાર પર આ...મ ટકોરા મારું છું, બહારથી અને અંદરથી.

૨૫-૮-૨૦૧૩

– યોગેશ જોષી

૧

તારા અનુભવલીરાઓ  
બેતરફી વહેણમાં  
વિભક્ત થઈને વહે છે ?  
હા.  
તારા મુખ પર આ -  
શું ઊપસ્યું છે ?  
સત્યપરાયણ સ્મિત.

૨

જીવનસાફલ્યની ચાવી  
ખોવાઈ ગઈ છે ?  
ના.  
તો ?  
ફેંકી દીધી છે.  
કોણે ?  
નિષ્ફલતાએ.

૩

અંધારયાનના ઘેરા ઘેરા  
આ પડછાયા ક્યાં ઊડે છે ?  
મારા અંતરિક્ષમાં.  
તું ક્યાં છે ?  
એને બહારથી લાંગ શોટમાં જોતો.

૪

આકાંક્ષાઓને  
અહેવાલોમાં કોણ ખોડી દે છે ?  
હું, તું અને તેઓ.

૫

કેમ બહેરું બહેરું લાગે છે ?  
તારા આશય અને અર્થઘટનના  
ઘંટારવ ખૂટી ગયા છે,  
છૂટી ગયા છે, તૂટી ગયા છે.  
કેમ ?  
સ્વપ્નભંગથી.  
કોના ?  
તારા.

૬

આ પ્રાર્થનાઓ  
કેમ ઊગતી નથી ?  
બીજદોષથી.

૭

તેં આંખો કેમ મીંચી દીધી ?  
મારે  
મને  
જોવો નથી.

૮

આમ તારા હોવાના સરવાળામાંથી  
તું  
કોની બાદબાકી કરે છે ?  
મારી અને...  
અને ?  
તારી.

## ત્રણ વાંદરા | નલિન રાવળ

સાબરમતી આશ્રમના વૃક્ષ

ઉપર

બેઠેલ ત્રણ વાંદરા

પીઠ ખંજવાળતા વાતે વળગ્યા...

પહેલો વાંદરો બોલ્યો :

આંખ બંધ રાખે વર્ષો વીત્યાં

પણ

આંખ ઊઘડતાં જોયું તો

એનું એ જ ઓઘરાળું અમદાવાદ.

આ સાંભળી

બીજો વાંદરો બોલ્યો :

મોં બંધ રાખે વર્ષો વહ્યાં

પણ

મોં ખોલતાં જ અવાજ સર્વો

આખું શહેર ભ્રષ્ટ છે.

આ સાંભળી

ત્રીજો વાંદરો બોલ્યો :

કાન બંધ રાખે વરસોનાં વરસ ગયાં

પણ

કાન પરથી હાથ ઉપાડતાં જ

જોઉં-સાંભળું

ભારે કોલાહલ

વચ્ચે

ઇન્કમટેક્સ પાસે

સ્હેજ શરીર નમાવી ઊભેલ

ગાંધીજી બોલી રહ્યા છે -

બૂરું જોવું નહીં

બૂરું બોલવું નહીં

બૂરું સાંભળવું નહીં.

ચિનુભાઈએ એમના આ નાનકડા પુસ્તકમાં એમનાં સ્વજનો કહેતાં નાનાજી, દાદીમા, માતા-પિતા, ભાઈ-બહેનો અને પત્ની વિશેનાં તેમજ જીવનમાર્ગે એમના સંગાથી થયેલા મિત્રો અને મુરબ્બીઓનાં લઘુચરિત્રો આલેખ્યાં છે. અહીં ગ્રંથસ્થ થતાં પૂર્વે આ ચરિત્રો ‘નવનીત-સમર્પણ’માં યથાવકાશ પ્રકાશિત થયાં છે.

કરવાની વાત માંડીને કરું એ પૂર્વે ચરિત્રાલેખનની એક વિલક્ષણતાનો નિર્દેશ કરી લઉં. આ પ્રકારના લેખનની એ અનિવાર્યતા છે કે નિરૂપિત ચરિત્રમાં આલેખાતી સંબંધિત વ્યક્તિની અંતર-બહિર છબી – તત્ત્વતઃ ચરિત્રલેખકનાં મનહૃદયદર્પણમાં ઊભાયેલાં, ચરિત્ર-નાયક કે નાયિકાનાં પ્રતિબિંબ જ હોય છે. આમ હોઈને ચરિત્રચિત્રણમાં ભાવ-પ્રતિભાવન્યાયે અનિવાર્યપણે ચરિત્રલેખકનાં જે તે વ્યક્તિ વિશેનાં સંવેદનો પણ અનાયાસ આલેખવાનાં ! આ વાત અન્યથા કહીએ તો ચરિત્ર-વિષય વ્યક્તિની ચારિત્રિક વિલક્ષણતાઓની સંગાથે-સમાન્તરે ચરિત્રલેખકના વ્યક્તિત્વની વિલક્ષણતાઓ પણ આલેખાય છે. આ ભૂમિકાએ અહીં, ઉપર દર્શાવેલાં સ્વજનો – સ્નેહીઓની છબીઓની સાથે જ ચરિત્રલેખક ચિનુભાઈના વ્યક્તિત્વની પણ પ્રગટ-અપ્રગટ નાનાવિધ મુદ્રાઓ સહજભાવે અંકિત થઈ છે.

સઘળાં ચરિત્રોમાંથી પસાર થતાં, પહેલી નજરે એ ચરિત્રલેખનની ત્રણ-ચાર વિશિષ્ટતાઓ તરી આવે છે. એક તો આ ચરિત્રો તેનાં લાઘવથી આકર્ષે છે. વળી, તેના લેખકે સમગ્રતયા દાખવેલી નિખાલસતા અને સહજ વાતચીતરૂપ ભાષાશૈલી તથા ચરિત્ર-વિષય સંદર્ભે નાના દીવા સમો અનુભવાતો સાંકેતિક અંત – આ વિલક્ષણતાઓ થકી આ ચરિત્રો સ્મરણીય બની રહે છે.

હવે આ વિલક્ષણતાઓ વિશે જરા વિગતે; સદષ્ટાંત વાત કરું ?

પત્ની હંસાબહેન વિશેના ચરિત્ર ‘અ.સૌ. હંસા’માં ચિનુભાઈએ નવયુગલની પ્રથમ રાત્રિની વિરલ મિલનપળનું કથન આમ કર્યું છે : ‘બહુ નાની વયે – હંસાની નાની વયે – એ મારા જીવનમાં આવી અને મેં નિખાલસતાથી મારા પહેલા પ્રેમની વાત એને પહેલી જ રાત્રિએ કહી દીધી ત્યારે એ બોલેલી : ‘હવે એનું શું છે ?’”

આ ફકરાના આરંભે મેં, પેલી પ્રથમ મિલનપળ માટે ‘વિરલ’ વિશેષણ યોજ્યું છે. એ વિશેષણ અહીં, હિંદી ભાષામાં જેને ‘દેહલી દીયા’ કહે છે – એની ગરજ સારે છે. ઉંબર પર મૂકેલા આ વિશેષણ-દીપક દ્વારા, નવદંપતીના પ્રથમ રાત્રિમિલનની દેખીતી

વિરલતા તો સૂચવાય જ છે પણ એ પળોમાં પ્રગટતી અન્ય વિરલતા પણ સ્વાદ્ય છે. પતિ પ્રથમ રાત્રિ-મિલનના અવસરે, પોતાના વિક્ષ્ણ અને અપૂર્ણ રહેલા પ્રણય-પરાક્રમની સ્વીકારોક્તિ કરે – એ અભિગમ અપને આપ વિરલ છે પરંતુ સર્વથા વિરલ તો પેલી પ્રણયગાથાના પ્રતિભાવરૂપ સાંપડતા ચાર શબ્દો છે : ‘હવે એનું શું છે ?’ આ લઘુ-પ્રશ્નવાક્ય, વીતી વાતોના વહીવંચાને હવે કોરાણે મૂકવાની નિર્લિપ્તતા અને જરા હાથ લંબાવો કે તરત સાંપડતા વરદાન સમા સોળ શણગારને માણવાનું મર્માર્ણું ઇજન – આ બે વાત અત્યંત સાદગી અને લાઘવથી સંકેત સમેત પ્રગટાવે છે.

પ્રસ્તાવનાના આરંભે જ આ અવતરણ ટાંકવા માટે મારું મન લોભાયું એનું પહેલું કારણ તો પેલી વિરલતા જ છે, પરંતુ આ અવતરણમાં પ્રયુક્ત શબ્દ ‘નિખાલસતા’ આ ચરિત્રસંગ્રહનાં સઘળાં ચરિત્રોથી પમાતા રસાનંદની કરોડરજજુ છે – એ વાત પણ અહીં જ નોંધવી ઘટે ! જોકે સંગ્રહમાં અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર પ્રગટતી અને ચરિત્રકારે અનાયાસ, સાવ સહજ દાખવેલી આત્મકથનગત, સવિવેક નિખાલસતા વિશે સદષ્ટાંત વાત તો નિરાંતે કરીશ...

આ ચરિત્રોની સૌથી મોટી મજા તો એ અત્યંત લાઘવથી લખાયાં છે એ જ છે. એ દષ્ટિએ અહીં આલેખાયેલાં પાત્રો, એમની ચતુર્રંગી છબી નહીં બલકે જાણે ત્વરિત ગતિથી, આછા-અમથા લસરકે ઘેરાયેલાં રેખાંકનો જ અનુભવાય છે. ક્યારેક તો આ લાઘવ, ભાવકને લગભગ અરધભૂખ્યો ઉઠાડે છે ! ‘એકલો યુધિષ્ઠિર’ અને ‘અમદાવાદમાં આગંતુક’ – એ બે ચરિત્રો ઉઘાડ પામે ત્યાં સૂત્રધાર પરદો પાડી દે છે. અલબત્ત, આ અસંતોષ વાચકને, અન્ય કિરદારો વિશેની વાતોમાં, પેલાં આછાંપાતળાં-પિછાણેલાં ચરિત્રનો પૂરો પરિચય પામવા ઉત્કંઠ અને આતુર રાખે છે.

હા, આ ચરિત્રો એક સિદ્ધહસ્ત કવિએ લખ્યાં છે – કબૂલ ! પણ અહીં એ માટે પ્રયુક્ત ભાષાશૈલીમાં એમણે કવિતાનો પાસ લગીરેય લાગવા દીધો નથી. જોકે આ વિધાનથી થનારી એક સંભવિત ગેરસમજ નિવારવા એટલું અવશ્ય નોંધીશ કે બહુધા આપણે ત્યાં, કોઈ સાહિત્યિક રચનાની અપૂર્વતા-વિરલતા સૂચવવા માટે આપણા માન્ય વિવેચકો તે કૃતિને ‘કાવ્યસદૃશ’ ગણે છે. અલબત્ત, એક સમય એવો હતો કે કાવ્યસર્જનની વિરલતા સર્વોપરી અને સહજ શ્વાઘ્ય ગણાતી હતી. પણ કાળક્રમે સમજ અને માનદંડો પણ બદલાયાં છે. આજે જો કોઈ ગદ્યકૃતિને કાવ્યસદૃશ ગણીએ તો અજાણપણે એ રચનાની સ્વરૂપગત મર્યાદા સૂચવાય છે – ના, આ ચરિત્રોમાં કાવ્યત્વનો કોઈ પાસ-પ્રભાવ નથી એમ કહીને તેની કશી મર્યાદા સૂચવવી નથી.

તો મારે કહેવું છે શું ? તમારા આ સંભવિત સવાલનો ઉત્તર આ રહ્યો :

સઘળાં ચરિત્રો જાણે કે ચરિત્રલેખક અને વાચક વચ્ચેની, અલબત્ત, અવાન્તર રૂપે – સહજ થતી વાતચીત રૂપે ઊઘડતાં આવે છે. ના, એમાંનું કથનગત લાઘવ પણ પેલા કાવ્યસદૃશ લાઘવના કુળનું નથી, બલકે ‘કુમાર’ માસિક દ્વારા સ્થિર થયેલા

વાતપ્રકાર 'લઘુકથા'ના કુળનું છે. આ વિધાનની પુષ્ટિ માટેનાં દષ્ટાંતો આ રહ્યાં :  
જીજીબાની આસપાસ વીંટળાઈને બેઠેલાં ભાઈ-બહેન : ચિનુભાઈ, નાનો અરવિંદ,  
મોટી, દ્વારામતી અને અવંતિકા, હરિશ્ચંદ્ર-તારામતીની કથા સાંભળે છે : 'હરિશ્ચંદ્ર સરખો  
રાજીયો, એને તારામતી નાર...' તારામતી એના વહાલસોયા પુત્ર રોહિતનું શબ લઈને  
સ્મશાને પહોંચે અને ચાંડાલને ત્યાં કામ કરતા હરિશ્ચંદ્ર સગા દીકરાને દાહ દેવાનાં  
લાકડાંના પૈસા માગે - દાદીમાએ મલાવીને કરેલું એ પીડાકર વર્ણન સાંભળ્યા પછી  
જુઓ શું થાય છે ?

“અમે ભૂખ ભૂલી જતાં અને મારા જેવો, એ સમયે બીકણ જીજીબાને પૂછતો :  
‘જીજી, હરિશ્ચંદ્રની વહુનું નામ તારામતી હતું ને ?’ તો એ પૂછે :  
‘કેમ ?’

‘દ્વારામતીને આપણે કોઈ હરિશ્ચંદ્ર સાથે નહીં પરણાવીએ, હોં.’

અને ત્યારે દ્વારામતી - મારી બહેન - એનાં લગ્નની વાતથી છેડાઈ અને કેડમાં  
ચૂંટીઓ ભરતી.” (પૃ. ૫)

અંગ્રેજીયતમાં સાંગોપાંગ રંગાયેલા વકીલ-પિતાજીનો રુઆબ કિશોરવયસુ  
ચિનુભાઈએ ખૂબ જીરવ્યો છે પરંતુ કાળક્રમે એક પળ એવી આવે છે... જોકે એના વિશે  
હું શું કામ કંઈ કહું ? આ ત્રણચાર વાક્યો જ પૂરતાં નથી ?

“જુઓ આપણે આઈ.એ.એસ. થવાનું છે, એટલે તમે જે કવિતા-કવિતા લખો  
છો - એ આજથી બંધ, સમજ્યા ?”

નાનપણમાં નાનાં નાનાં તોફાનો માટે બૂટનો માર મારતા મારા બાપુજીથી હું પહેલી  
વાર ના ડર્યો અને મેં મક્કમ અવાજે કહ્યું :

‘એ નહીં બને...’

અને એ ચકોર માણસને બળવાની ગંધ આવી ગઈ એટલે બીજે દિવસે  
(અર્થશાસ્ત્રના વિકલ્પે) ગુજરાતી મુખ્ય વિષયની પરવાનગી આપતાં કહ્યું : ‘ગુજરાતી  
લો અને માસ્તર થજો.’” (પૃ. ૮)

હવે પૂર્વે નોંધી છે એ લાક્ષણિકતા - નિખાલસતા વિશેનાં દષ્ટાંતો નોંધું ?

માતા બબુબાનું ચરિત્ર એમની આવી વિધવિધ મુદ્રાઓથી અંકિત થયું છે : સાડી  
પહેરીને બેડમિન્ટન રમતી, લેડિઝ ક્લબની સેક્રેટરી થતી, વાડી-ખેતરમાં ઊભા મોલમાં  
ભેળાણ થતાં, ભાલો લઈને દોડી જતી અને જરૂર પડ્યે પિયતમાં પાણી વાળતી, હલર  
મસીન ચલાવીને ડાંગર છણતી, રાત્રે સંતાનો સાથે પત્તાં રમતી અને જરૂર પડ્યે  
શેવરોલે(ટ) કાર ચલાવતી - એવી વિરલ સ્ત્રી ઊપસી આવે છે. પણ એ ચરિત્ર એની  
ટોચે તો આ વાક્ય દ્વારા જ પહોંચે છે : “મેં બીજી વાર લગ્ન કર્યાં ત્યારે મને ધારિયું  
લઈ મારવા ધસી આવે - આવી જનનીની જોડ ક્યાંય જડે ?” (પૃ. ૧૨)

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ચિનુભાઈને સ્ત્રી-મિત્રોનો દુકાળ ક્યારેય નથી પડ્યો.

આ સંદર્ભે, સરેરાશ માણસ લગભગ મૌન પાળે છે અને કેટલાક પરાક્રમી એ સંબંધે પોતાની યશગાથા ગાતા ફરે છે. પણ ચિનુ મોદી જેનું નામ ! અગનઝાળ જેવી આ કેફિયત શું રેઢી પડી છે ? પત્ની હંસાબહેન સંદર્ભે એમણે કરેલો આ એકરાર :

“સતત એને દુભાવું પડે એવું હું જિંદગી આખી વત્યોં હતો. કોણ જાણે, પ્રેમ કહે છે – એવો ભાવ એની સાથે, જાતીયજીવન જીવ્યો તોપણ જાગ્યો નહોતો. એ મારી દોસ્ત જ વધારે લાગેલી. મારી પ્રેમની વ્યાખ્યા, આજે સમજાય છે – એમ કાચી, ખોટી અને હંસા માટે ભારે અવમાનકારી હતી. એના છતાં મારી જિંદગીમાં દર વખત કોઈ ને કોઈ સ્ત્રીપાત્ર રહેલું જ. એ આ સૌને જાણે. ક્યારેક કો'ક સાથે ઘરોબો પણ બાંધે. પણ હું એનું સતત અપમાન જ કરતો રહેલો.

.... ....

આજે આ બધું સાંભરણમાં આવે ત્યારે મારી પ્રેમની ખોટી ફિલસૂફી પર રડવાનું જ મન થાય છે. પ્રેમલગ્ન એ જ ઉત્તમ – એમ મેં માની લીધેલું અને મારા જન્માક્ષરમાં બીજાં લગ્ન છે જ, એવું જાણી ગયેલો એટલે મેં બીજી વાર લગ્ન પણ કર્યાં...

.... ....

એણે મારો એ અપરાધ પણ – ઘોર અપરાધ પણ કેવો માફ કરેલો ? ૧૯૭૭થી ૧૯૮૮ સુધી (અર્થાત્ મૃત્યુ પર્યંત) એણે ક્યારેય આ અંગેનો ટોણો તો નહોતો જ માર્યો... આવું અનર્ગળ વહાલ કરનારને હું આદર આપી શક્યો નહીં, ચાહી શક્યો નહીં.” (પૃ. ૨૫)

આ ચરિત્રોનો અંત પણ ટૂંકી વાર્તાના અંતની માફક, વાચકનાં મન-હૃદયમાં એક નમણી સંવેદનપણ રચે છે.

માતા ‘બબુબા’ના ચરિત્રનો અંત આ વાક્યથી સધાયો છે : “ફરી જો જનમવાનું હશે તો કૂખ શશીકાન્તા ચંદુલાલ મોદીની જ જોઈશે – અન્યની નહીં – એ નક્કી.” (પૃ. ૧૪)

પત્ની હંસાની ચિરવિદાય પછી વ્યતીત થયેલા પોતાના સમયને ચિનુ મોદીએ આ શેરથી પ્રગટાવ્યો છે :

‘એકલો ઈર્શાદ, કેવો એકલો ?

શબ્દથી અક્ષર થયે વરસો થયાં !’ (પૃ. ૨૬)

પોતાના અધ્યાપકો અને લૉ-સોસાયટીની કાંલેજની વાત કરતાં કરતાં પૂર્ણવિરામ તરફ ડગ માંડતા લેખકે, એક અફલાતુન વક્તા વિશેનું નાનકડું સ્મરણ નોંધીને એમનો અર્થાત્ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો પરિચય આપ્યો છે : “હજી ઘણી વાર એમ. જે. લાઈબ્રેરી પાસે, ખિસ્સામાં રહેલા ચણા ફાકતાં ફાકતાં ચાલતા આ ભેખધારી યાદ આવે છે. આ લોકનેતા પાસે ન ગાડી હતી – ન ગાર્ડ !” (પૃ. ૫૩)

કિશોર-યુવાન વયે કેવાં કેવાં અપાર અને વિવિધ તોફાનો-પરાક્રમો કર્યાં હતાં –



તેની કેફિયત આપતી વેળા, એ સમયવિશેષને લેખકે આમ સ્મર્યો છે : “આજે યાદ કરું છું ત્યારે લાગે છે કે ‘રે મઠ’ માટે હું યોગ્યતા કેળવી રહ્યો હતો.” (પૃ. ૫૬)

આ સંગ્રહમાંના, મને સૌથી વિશેષ સ્પર્શી ગયેલા ચરિત્ર વિશે કંઈક કહું ? અત્યંત ભાવસભર સામગ્રી અને એવી જ લેખનશૈલી ધરાવતું ચરિત્ર ચિનુભાઈએ એમનાં પત્ની વિશે લખ્યું છે. અ. સૌ. હંસાબહેનના સઘળા ગુણોની યાદી તો અહીં નથી મૂકવી પણ પતિના મિત્રો માટેની એમની આતિથ્યભાવના અને આત્મીયતા, વિષમ પળોમાં પણ પ્રકૃત્વિત રહેતું હાસ્ય, પતિ માટે બિનશરતી વ્હાલ અને અસીમ માતૃત્વનું સ્મરણ આપણે પણ કરીએ. હાસ્યસભર વ્યક્તિત્વ કેવું તો સહજ હોય – એ સૂચવતાં આ વાક્યો :

“રાજેન્દ્ર શુકલની ફરમાઈશથી એ (હંસા) અડધી રાતે શીરો શેકવા બેસે ત્યારે રાજેન્દ્ર કહે : ‘હવે થોડું ઘી નાખો – સાવ વાણિયા ન થાઓ.’ અને ત્યારે હંસા હસીને કહેતી : ‘મારે પાંચ નણંદ છે તો તું છઠ્ઠી નણંદ છે.’ રાવજી હઠપૂર્વક, મારી ગેરહાજરીમાં આવી, એની (હંસા) પાસેથી પહેલી વાર રૂમ ભાડે લીધી હોય ત્યારે ગાદલું, ચાદર, ઓઢવાનું અને ‘ચિનુને ગમે છે તે ઓશીકું’ લઈ જતો. મણિલાલ એની દોસ્તને લઈને ઘેર આવી હંસાને કહેતો – ‘જો ભાભી, હું બોલાવું ત્યારે જ ત્રીજે માળે કો’કને મોકલજે, સમજી ! કોઈ મને – અમને ડિસ્ટર્બ ન કરે.’ મનહર મોદી ઘરમાં પેસતાંની સાથે કહે : ‘હંસા, તારો જેઠ આવ્યો છે – શું ખવડાવવાની-પિવડાવવાની છે ?’ લાભશંકર હેવમોરમાં બેઠા હોય અને અમે બે જઈએ તો હંસાને આઈસક્રીમ પર આઈસક્રીમ ખવડાવે – બેય આઈસક્રીમનાં શોખીન અને લાભશંકર પાસે એ પ્રત્યેક મુસીબતે પહોંચી જ જાય.” (પૃ. ૨૪)

અને આ માતૃત્વ : “એ ક્યારેક પણ સમ ખાવાની સ્થિતિમાં આવે ત્યારે તરત કહે : ‘ઈંગિતના સોગંદ. એક વાર મેં એને (હંસાને) કહેલું કે ‘તું મારા સોગંદ નથી ખાતી એનો અર્થ તને મારાથી વધારે વહાલો ઈંગિત છે ?’ ત્યારે કહે : ‘શરમાવ, શરમાવ. દીકરા સાથે હોડમાં ઊતરો છો ?’” (પૃ. ૨૫)

આ નાનકડા ચરિત્રસંગ્રહના અંત લગી પહોંચતાં, ભાવકને એક ફરિયાદ અવશ્ય રહેશે : શું અહીં આળોખાયાં છે એ ચરિત્રો વિશે લેખકે આટલું જ કહેવાનું હતું ? અલબત્ત, બા અને પત્ની વિશેનાં ચરિત્રો સંતોષજનક છે પણ બાકીનાં ચરિત્રો મજાનો ઓડકાર આવે એવો સંતોષ આપતાં નથી. વળી, એક અસંતોષ એ પણ રહેવાનો કે ચિનુ મોદી જેવા એક બાજુ સાવ મોકળા અને બીજી બાજુ અત્યંત સંકુલ ચરિત્ર ધરાવતા માણસનો સ્વજન અને મિત્રમેળો બસ, આવડો-અમથો તે કાંઈ હોતો હશે ?

ચિનુભાઈ, અમે સૌ વાયકો તમારા આ સંગ્રહને એકાંકી નહીં ગણીએ, અત્યારે તમે ભલે પહેલો અંક પૂરો થતાં પરદો પાડી દીધો પણ આ પહેલા અંક સમો જ બીજો અંક વેળાસર અમને સાંપડશે એવી સાધિકાર અપેક્ષા અમે રાખીએ છીએ !

પૂર્ણવિરામ મૂકતાં પહેલાં એક નરવી કબૂલાત પણ કરી લઉં. અહીં ગ્રંથસ્થ થયેલું

વિશિષ્ટ ચરિત્ર ‘અ.સૌ. હંસા’ ‘નવનીત સમર્પણ’માં જાન્યુઆરી-૨૦૧૧માં પ્રગટ થયેલું, એની આગળપાછળ પ્રગટ ચરિત્રો પણ વાંચેલાં પરંતુ આ ચરિત્રે એવી તો મોજ કરાવેલી કે મેં વળતી પળે જ મારો રાજીપો ચિનુભાઈને પાંચ-સાત વાક્યોના પોસ્ટકાર્ડ રૂપે પહોંચાડેલો. બસ, આ અક્ષમ્ય અપરાધને કારણે મને આ પ્રસ્તાવના-લેખનની આકરી સજા ફટકારાઈ છે ! હું તો ભવિષ્યે આવી ભૂલ નહીં જ કરું પણ વાચકમિત્રો, તમેય સંભાળજો હોં !

\*ચિનુ મોદીના પ્રગટ થનાર ચરિત્રસંગ્રહની પ્રસ્તાવના

18

## પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

### પાક્ષિકી અંતર્ગત

સંયોજક : દીવાન ઠાકોર; તા. ૪-૧૦-૨૦૧૩ના રોજ ૬.૦૦ કલાકે શ્રી મણિલાલ હ. પટેલ ‘સર્જનાત્મક ગદ્ય’ નિબંધનું પઠન કરશે. તા. ૧૭-૧૦-૨૦૧૩ના રોજ સાંજે ૬.૦૦ કલાકે જાણીતા વાર્તાકારો શ્રી હરીશ ભટ્ટ અને શ્રી સુમંત રાવલ તેમની વાર્તાઓનું પઠન અને ચર્ચા કરશે.

### એનીબહેન સરૈયા લેખિકા પ્રોત્સાહન નિધિ

સંયોજક : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, પ્રજ્ઞા પટેલ; તા. ૨૧-૧૦-૨૦૧૩ સોમવારના રોજ સાંજે ૪.૦૦ કલાકે લેખિકાઓ અને ભાવક બહેનો દ્વારા સ્વરચિત ‘છોકો’ (છોકો એટલે ભૂસવું, રદ કરવું) વિષયક વાર્તા, લઘુકથા, કાવ્ય વગેરેનું પઠન અને તેના વિશે ચર્ચા કરવામાં આવશે.

### વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર

તા. ૨, ૯, ૧૬, ૨૩, ૩૦-૧૦-૨૦૧૩ના રોજ બુધસભા સાંજે ૭.૦૦ કલાકે.

૨૦૧૩ની ૨૩મી ઓગસ્ટે, છડી નોમે, બપોરે સૂરતનો પરંપરાનો શાયર આથમી ગયો. ‘અનિલ’ એટલે પવન નહીં, સૂરજ. ‘આટાનો સૂરજ’ આટો આથમે તો આટાનો સૂરજ આથમે ! ૮૪ વર્ષની જૈફ વયે રતિલાલ ‘અનિલ’ નામનો માણસ ગુજરી ગયો. ત્યારે લાગ્યું કે મધ્યાહ્ને સૂર્યાસ્ત થયો. સૂર્યાસ્ત પછી સૂરજ વિરમી જાય છે, પણ ‘આટાના સૂરજ’નું અજવાળું હજી પડે છે અને પડશે. ‘અનિલ’નું બીજું નામ સંઘર્ષ. સંઘર્ષથી તપેલા આટાના સૂરજનું અજવાળું તો લાલ જ હોય. ભૂખ હશે ત્યાં સુધી આટાનો સૂરજ પણ હશે. ‘અનિલ’ પરંપરાના શાયર. કદાચ છેલ્લા શાયર. પણ, તે પરંપરામાં બદ્ધ રહ્યા નહીં. ગઝલ હમેશાં તેમની ચિંતા અને ચિંતનનો વિષય રહી છે. ગઝલ વિશેની ‘કંકાવટી’માંની તેમની ચર્ચાઓ ને તકરારોએ કંકાવટીને ‘કંકાસવટી’ની ગાળ પણ ખવડાવી, મિત્ર રહેવા શત્રુતા પણ વહોરી. પણ બળકણને બોલકણા છતાં તેમણે હિત ગઝલનું જોયું. મહાગુજરાત ગઝલ મંડળના મંત્રી થયા ને ગુજરાતમાં પહેલો મુશાયરો સૂરત – રાંદેરમાં થયો. ગુજરાતી ગઝલમાં ૨૭ જેટલા છંદોનો પ્રવેશ ‘અનિલ’ની ઊપજ છે. સંજાણના વિવેચનથી તેઓ ખાસ પ્રભાવિત થયા. ઓછી શક્તિ છતાં ગઝલ માટે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા પંડિત સામે પણ બાંયો ચડાવી. ઘણાં પુસ્તકો શનિવારી ઢાટમાંથી સાંપડ્યાં. અનિલને લાગ્યું કે જાણે નરણા કોઠે તેજાબ પિવાઈ ગયો. મુશાયરાના અહેવાલો નિમિત્તે સંપાદનની આવડત પણ પ્રગટી ને પછી તો અનિલ, ‘કંકાવટી’, ‘ચારા બાપુ’, ‘કિતાબ’, ‘બહાર’, ‘પદ’ જેવાના સંપાદનમાં પણ જોતરાયા. અનિલે ‘કંકાવટી’ ચાલીસ વર્ષ ચલાવ્યું. એક માણસ એકલે હાથે અત્યંત સાધારણ આર્થિક સ્થિતિ સાથે આટલાં વર્ષ ‘કંકાવટી’ સામાં વહેણે ચલાવે એ ચમત્કાર છે. બે ચોપડી ભણેલા આ માણસે, બે જ ચોપડી ન ભણ્યો હોય એટલું જ્ઞાન અર્જિત કર્યું. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૮માં સુરતમાં સાધારણ કુટુંબમાં જન્મ. મૂળચંદ રૂપાવાલાના દીકરાનું નામ પડ્યું રતિલાલ. પણ રતિલાલ એમનાથી રાજી ના થાય, તેમણે ઉપનામ ધારણ કર્યું, ‘અનિલ’. પછી તો ઉપનામ જ ‘સર્વ’નામ થયું. અનિલ એટલે ઊંચાઈ અને ઊંડાઈ એકસાથે પ્રગટાવનારા માણસ ! મને તો તે ચિંતક અને સાધક જ લાગ્યા છે. એમનું બાળપણ, ઘડપણથી શરૂ થયું તે છેવટ સુધી ઘડપણ જ કેન્દ્રમાં રહ્યું. બે વર્ષની ઉંમરે પિતા ગયા, તે ઓછું હોય તેમ મોટા ભાઈ ગયા. આવમાં બાળપણ જડે તોપણ ક્યાંથી ? છોકરો સ્કૂલેથી સંચે ગોઠવાયો. ‘અનિલ’ ગમે ત્યાં હોય તેમનું લઘરવઘરપણું છત્યું થયા વિના ના રહે. ટાપટીપ કરવાની તક જ નો’તી, એટલે પુસ્તકમાં તક શોધી. કપડાં પર તો અસ્ત્રી થાય,

પણ ચહેરાની કરચલી કોણ દૂર કરે ? લેંઘો, ઝલ્લો ને માથે ટોપી. ખભે થેલો. સદાનો કંટાળેલો ચહેરો. આંખો જુએ એટલે ચશ્માં પહેરતાં, પણ એમને જોનારે કાચની પેલે પાર આંખો શોધવી પડતી. એ આંખોથી વિચારતા. કારીગરના ચહેરા પર કાળે ઘણી કળા કરી હતી. રમકડાંને બદલે ચોપડાં ભટકાયાં. ભારત છોડો આંદોલને જેલ દેખાડીને જેલમાં દેખાડ્યા દાદાસાહેબ માવળંકર, રવિશંકર મહારાજ ને બીજા પણ ! માણસ વાંચે, વિચારે નહીં તો કરે શું ? પણ અનિલ આગળ વધતા તે સાથે પાછળ પણ પટકાતા. વિશ્વયુદ્ધના દિવસો વચ્ચે કારખાનું કરમે ચોંટ્યું. ત્યારે તો સપનુંય ક્યાંથી પડે કે પોતે ગઝલકાર, પત્રકાર, નિબંધકાર, વિવેચક, સંપાદકની જવાબદારીઓ ઉપાડશે ! ઘણા પીએચ.ડી. થયા, પણ પરંપરાના છેલ્લા શાયર ને ગઝલચિંતક તો કદાચ ‘અનિલ’ જ ! અનિલ વવાયા ને તવાયા પણ ! તેમનામાં ઊંઠતા ડંખ એને કારણે છે. ગઝલચર્યામાં ‘અનિલ’ અહિંસક નો’તા. ‘કંકાવટી’ના અંકો એ વાતની સાક્ષી પૂરશે.

‘કંકાવટી’ તો મોડું હાથમાં આવ્યું. તે પહેલાં તેમણે ‘બહાર’નું સંપાદન પણ સ્વીકાર્યું. પછી ‘પ્યારા બાપુ’ હાથે ચડ્યું. સંપાદન જેવું તો ખાસ ત્યારે કરવાનું નો’તું, કારણ કે અંક આખો જ ચીતરવાનો હતો તો લેખન એ જ સંપાદન થઈ ગયેલું. એક દિવસ મશીનમાં કાગળને બદલે આંગળાં મુકાઈ ગયાં. આંગળીઓ છપાઈ ગઈ. ડાબે હાથે લખતા થયા ને એમ ડાબે હાથે મુકાતા બચ્યા. ‘પ્યારા બાપુ’ પાંચ વર્ષ ચલાવ્યું, પછી સૂરત આવવાનું થયું. સંપાદનમાં એ તન, મન ને ધનથી જોતરાયા, કોતરાયા પણ. ‘પ્રજ્ઞા’નું સંપાદન કર્યું. છેલ્લે ‘કંકાવટી’ આવ્યું ને એમાં ૪૦ વર્ષ ખચ્યાં. પછી તો એ પણ બંધ કરવું પડ્યું, કમને ! કારણ કે વર્ષ જ નહીં, વર્ષાસન પણ ખચાઈ ગયાં હતાં.

અનિલે ‘લોકવાણી’, ‘ગુજરાતમિત્ર’, ‘ગુજરાત સમાચાર’ જેવાં વર્તમાનપત્રોમાં પત્રકારત્વ પણ ખેડ્યું. ‘ગુજરાતમિત્ર’માંથી નિવૃત્ત થયા, પણ જુદે જુદે નામે કટારલેખન ચાલુ રાખ્યું. ‘સાંદીપનિ’, ‘ટ્યાક’, ‘કલ્કિ’, ‘અલગારી’ જેવાં નામોથી નિબંધ તેમજ વ્યંગ જોડે તેમણે કામ પાડ્યું. ‘અનિલ’, ‘મનના મરોડ’, ‘મરક મરક’ ને ‘ચાંદરણાં’થી વર્ષો સુધી જાણીતા રહેશે. ‘અનિલ’નું ચાંદરણું એટલે એક પંક્તિનો સ્વયંસંપૂર્ણ શે’ર. તેમણે એક ‘ચાંદરણું’ કર્યું – મારો તરસે પ્રાણ જાય છે ને મારો પડછાયો પાણી પીએ છે. આ વાતને ધ્યાને રાખીને શે’ર જેવો દુહો લખ્યો.

જીવન સરિતને તીર, તરસ્યો મારો પ્રાણ,

ઉપર તપતો કાળ, ને પડછાયો પાણી પીએ !

જોઈ શકાશે કે એક પંક્તિનું ચાંદરણું, દુહાની બે પંક્તિને સમાવીને ચાલે છે. ‘મસ્તીની પળો’માં ગુરુદયાલ મલ્લિકે વાજબી રીતે જ ‘અનિલ’ને એક મસ્ત અનુભવી અને કવિ કહ્યો છે.

‘અનિલ’ના ગઝલસંગ્રહો ત્રણ – ‘ડમરો અને તુલસી’, ‘રસ્તો’, ‘અલવિદા.’ ‘મસ્તીની પળો’માં મુક્તકસંગ્રહ. તેમની ગઝલસેવાને ‘વલી’ એવોર્ડ મળ્યો. નવસારી

‘ગઝલસત્ર’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ઉપક્રમે યોજાયું, તેમાં પણ તેમનું ‘ગઝલકાર’ તરીકે સન્માન થયું. આઈએનટીનો ‘કલાપી’ એવોર્ડ પણ તેમને મળ્યો. જોકે ‘અનિલ’નું ગદ્યમાં પણ કામ હતું. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીએ તેમના નિબંધસંગ્રહ ‘આટાનો સૂરજ’ને ૨૦૦૭નો એવોર્ડ એનાયત થયો. તેનો હિન્દી અનુવાદ પણ હિન્દી અધ્યાપક મીનાક્ષી જોશીએ કર્યો.

‘ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગો’ ૧-૩, ‘ઈન્દિરા ગાંધીના જીવનપ્રસંગો, ઉપરાંત ‘હાસ્યલહરી’ હાસ્ય નિબંધનું પુસ્તક છે. ‘મનહર નોંધ’ પણ લલિત નિબંધનું પુસ્તક છે. તેમના સમયનાં ગઝલકારોનાં વ્યક્તિચિત્રો ‘સફરના સાથી’માં છે.

સૂરતે એમની સુવર્ણ જયંતી પણ ઊજવી. સૂરતના પત્રકાર સંઘે તેમના પત્રકારત્વની કદર કરતાં પત્રકારત્વનો તથા કટારલેખકનો એવોર્ડ પણ આપ્યો. યુનીલાલ મડિયા પુરસ્કારથી પણ ‘અનિલ’ નવાજાયા. જોકે ‘અનિલ’ ઈર્ષાળુ પણ ગણાયા છે. તેમણે ઘણી તકરારો વહોરી છે – સંપાદક તરીકે. આમ છતાં એ ઈર્ષા નો’તી તેવું ‘અનિલ’નો શેર જ કહે છે :

કોઈની ઉન્નતિની એટલે ઈર્ષ્યા નથી કરતો,  
દીવો નીચે રહે છે તો જ ઊંચે જાય પડછાયો.

જોઈ શકાશે કે ‘અનિલ’ની ગઝલો વિચારકની ગઝલો છે, તો તેમના નિબંધો, ચિંતકના, ફકીરના નિબંધો છે. ‘અનિલ’ની ગઝલો આંખોમાં તેજ પ્રગટાવે છે, તો તેમના નિબંધો આંખોમાં ભેજ પણ પ્રગટાવે છે. ‘અનિલ’ ગયા, પણ કામથી રહ્યા જ છે. ‘અનિલ’નું એક ચાંદરણું જુઓ : “સાખ્યમાં જીવે છે, તેને સમય જ મારી નાંખે છે.” હા, ‘અનિલ’ સમયમાં જીવ્યા ને હવે સમયમાં નથી. ઘણા વિકટ માર્ગો પરથી અનિલ પસાર થયા, છેવટે પસાર થઈ જ ગયા છે. ૮૪ વર્ષનું જીવન ઓછું નથી, પણ મૃત્યુ ભવિષ્ય પર ચોકડી મારે છે એને કારણે જે કંઈ ભવિષ્યમાં મળી શકે તેમ હોય તે પછી કદી મળતું નથી. ‘અનિલ’નો જ એક શે’ર યાદ આવે છે.

રાહ જીવનનો ભલે બદલે ‘અનિલ’,  
એય રસ્તે મોતનો ભેટો થશે.

જીવનના ઘણા ઉતાર-ચડાવ પછી અનિલને મોતનો ભેટો થયો છે. એમને ચિર શાંતિ મળી રહે તેવી પ્રાર્થના સાથે વિરમું ?

શિલ્પકાર : સોમનાથ હોડ (જ. ૧૯૨૧, ચટગામ, બાંગ્લાદેશ - અવ. ૨૦૦૬, શાંતિનિકેતન, પશ્ચિમ બંગાળ)

પરબ : ઓગસ્ટ ૨૦૧૩ શિલ્પનું શીર્ષક : Fisher Woman માધ્યમ : બ્રોન્ઝ (કાંસુ) વર્ષ : ૧૯૮૦ની આસપાસ.	પરબ : ઓક્ટોબર ૨૦૧૩ શિલ્પનું શીર્ષક : A Santhal Mother માધ્યમ : બ્રોન્ઝ (કાંસુ) માપ : ૧૩x૨૦x૪૩ સેમી વર્ષ : ૧૯૮૪.
--	---

આજીવન એમણે એક જ વિષયને લઈને સર્જન કર્યું. એમનાં બધાં જ સર્જનોનાં શીર્ષકો પણ એકસમાન રહેતાં, જે એમણે Wounds ('જખમ' અથવા તો 'ઘા')ના નામે ઓળખાવ્યાં. જાણે જખમોની શુંખલા. માધ્યમો બદલાયાં પણ જીવનપર્યંત વિષય તો એનો એ જ. અને એમ એમણે વિષયનાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પરિમાણો ઉદ્ઘાટિત કર્યાં. જાણે માધ્યમોમાં જ વિષય અંતર્નિહિત હતો, એમણે તો માત્ર એને મુક્ત કર્યો. શા માટે આ કલાકાર 'જખમો'થી આકાંત થયો હતો ? આ અને બીજા આવા પ્રશ્નોને સમજવા માટે કલાકારના જીવનની વિગતોમાં જઈએ.

ભાગલા પહેલાંના બાંગ્લાદેશના ચટગામ જિલ્લામાં એમનો જન્મ. તેર વર્ષની વયે પિતા ગુમાવ્યા. નાની વયે જ સામ્યવાદી પાર્ટીના સંપર્કમાં મુકાયા. ૧૯૪૩માં, પ્રાયોજિત દુષ્કાળમાં આખું પશ્ચિમ બંગાળ ભયાનક રીતે સપડાયું હતું, ત્યારે ચિત્રકાર ચિત્તપ્રસાદ (૧૯૧૩-૧૯૭૪)ના માર્ગદર્શનમાં તેમણે દુષ્કાળગ્રસ્ત માનવોના પ્રત્યક્ષ અવલોકનના આધારે રેખાંકનો કર્યા અને પોસ્ટરો કર્યા. અને એમ અનૌપચારિક ઢબે કલાના પ્રાથમિક પાઠ લીધા. સામ્યવાદી નેતા પી. સી. જોશીની પ્રેરણાથી પછી રીતસરના કલાઅભ્યાસ માટે કલાશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. અને કોલકાતાની ગવર્નમેન્ટ સ્કૂલ ઓફ આર્ટમાં ત્યારે શિક્ષક અને માર્ગદર્શક તરીકે ચિત્રકાર જૈનુલ અબેદીન (૧૯૧૪-૧૯૭૬) મળ્યા. કલાઅભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા પછી કલાશિક્ષક થયા તે ૧૯૮૩માં નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી કલાના અધ્યાપન સાથે જોડાયેલા રહ્યા.

કિશોરવયે જોયેલો અને ભોગવેલો દુષ્કાળ અને યુવાનીમાં ખેડૂતોની 'તેભાગા' લડતમાં એમની કટિબદ્ધ કાર્યકર-ચિત્રકાર તરીકે સક્રિય હિસ્સેદારી - આમ આ બે વાને એમનું કલાજીવન પ્રભાવિત થયું. પછી તો દેશના ભાગલા, કોમી રમખાણો અને

અશક્ત પર બળવાનોના અત્યાચારના ઘટનાક્રમે એમને વારંવાર વિક્ષુબ્ધ કર્યાં. જોકે એક તબક્કે કલાના ભોગે સામાજિક પરિવર્તન માટેની સક્રિય સામેલગીરીમાંથી તેઓ અળગા તો થયા છતાં એમનું ધ્યાન તો શોષિત અને પીડિતની યંત્રણા પર જ રહ્યું. સમાજવિમુખ કલાનું સોમનાથ હોડ માટે કોઈ મૂલ્ય ન હતું. એમની સામે વાન ગોગ અને પિકાસોના દાખલા હતા કે વાસ્તવવાદથી ફંટાવાથી કંઈ વાસ્તવની સમજણ ઘટતી નથી બલકે એથી તો એમાં બળકટતા ઉમેરાય છે. જ્યારે રામક્રિકર બૈજ (૧૯૦૬-૧૯૮૦) પાસેથી શીખ્યા કે, 'તમે સમાજવાદી અને આધુનિક બંને એકસાથે હોઈ શકો છો.' જર્મન કલાકાર કેટ કોલવિત્સે (૧૮૬૭-૧૯૪૫) કલાનાં ઉચ્ચ ધોરણો સાથે કોઈ પણ પ્રકારની બાંધછોડ કર્યાં વિના પોતાની સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાને સુવાંગ જાળવી રાખી હતી. અને એટલે જ કેટ કોલવિત્સનાં ચિત્રોમાં એમને સમાધાન સાંપડ્યું.

સોમનાથ હોડ ભણ્યા ચિત્રકલાનું પણ નોકરી અર્થે છાપકલામાં સ્વ-પ્રશિક્ષણ મેળવ્યું. પછી તો છાપકલાની એવી લગની લાગી કે અનેક માધ્યમોમાં પ્રવૃત્ત થયા અને એમાં એમણે પ્રયોગો પણ કર્યાં. એટલે સપાટી પર સીધેસીધાં અંકનો કરવાને સ્થાને માધ્યમોનાં ઓઠાં એમને વધારે કારગત જણાયાં. એટલે માધ્યમની ભૌતિકતા એમના માટે નિર્ણાયક બની. એમના વિચાર અથવા ભાવ તો જખમ જ રહ્યા. પણ એના સૈદ્રિય આલિષ્કારો એમને આ માધ્યમોની સંતલસમાં સાંપડ્યા.

'જખમ' શ્રેણી વિશે તેઓ લખે છે : 'જખમ જ હતા જે મેં મારી ચારે તરફ જોયા. ચ્દરાયેલું ઝાડ હોય કે ટૂંકનાં પૈડાં વડે છેદાયેલો રસ્તો હોય, કે પછી અકારણ કોક છરા વડે ઘાયલ થયેલો નિર્દોષ માણસ હોય; એથી એક નવા વિચારનો જન્મ થયો. ધીમે ધીમે પદાર્થનું વિગલન થયું ને અંતે જે રહ્યા તે તો માત્ર જખમ જ.'

પરબ, ઓગસ્ટ અને ઓક્ટોબરના આવરણ પર મૂકવામાં આવેલી શિલ્પાકૃતિઓને એમણે સંકોચ સાથે માત્ર કાંસ્યરચનાઓ તરીકે ઓળખાવી છે. તેઓ શિલ્પસર્જન તરફ વળ્યા પણ ખૂબ જ મોડા. લગભગ ૧૯૭૪ની આસપાસ. તેઓ લખે છે : 'બ્રોઝ તરફ હવે હું એકાગ્ર થયો છું. શિલ્પ તરીકે એની ઓળખ નહીં આપું. કારણ કે નથી તો એમાં જથ્થો (volume), દળ (mass) કે વજન (weight). બંને હાથની મળીને આંગળાની આ સર્જત. સાવ નાના કદના. કોઈ સહાયક માળખાનો વિનિયોગ નથી કર્યો. પ્રત્યેક આકૃતિ આપમેળે ઊભી કે બેઠી છે. પોતાના જ તાર્કિક બંધારણના આધારે. સીધેસીધા મીણમાં કામ કરવાની આ પ્રયુક્તિ મોટાં કામ કરવા માટે અનુકૂળ નથી. જ્યારે નાનાં નાનાં કામ કરવાને એથી મને સુગમતા રહે છે. વળી આ બધાની એક જ આવૃત્તિ સંભવે. એની અનુકૃતિ રચી શકાતી નથી. કારણ કે બીબાં બનાવીને હું કામ નથી કરતો.'

હથેળીમાં સમાઈ શકે એવી આ કાંસ્યરચનાઓ છે. જાણે હથેળીના માપેમાપ રચાઈ ન હોય ! આ કાંસ્યપ્રતિમા કદમાં નાની હોવા છતાં ઘણી પ્રભાવક છે. પદ્ધતિ

પણ એવી કે મીણની પાતળી પરતો વાળી, વેતરી, છેદી, ઘસીને આકૃતિઓ રચવામાં આવે. પગ, હાથ જેવા પાતળા અવયવો માટે મીણના દંડુકાનો ઉપયોગ કરે. એમ શિલ્પનો આકાર રચાઈ રહે. પછી જ એને કાંસ્ય ધાતુમાં ઢાળવામાં આવે. શિલ્પને સ્પર્શો તો કલાકારના સ્પર્શને પામી શકો. છાપકલાની આકારો ઉત્કૃષ્ટ કરવાની પ્રયુક્તિ અહીં સપાટીઓને ભાવસબલ બનાવવામાં મદદરૂપ થઈ છે.

ઑગસ્ટના આવરણ પરની આકૃતિ ગ્રામીણ સ્ત્રીની છે, જેને આપણે માછીમારણ કહી શકીએ. સ્ત્રીના બળકટ દેહસૌષ્ઠવમાં અડગતા છે. બધી જ હાડમારી વચ્ચે નિર્ભયતા. હાથમાં દોરડું છે ને એના છેડે મોટી માછલી. જ્યારે એ સ્ત્રીની નજર દર્શકને વીંધીને દૂર ક્યાંક ક્ષિતિજને તાકે છે. કાંસાની સપાટી પરના ઘસરકાઓ આપણને એ શ્રમિકના જીવનની નજીક લઈ જાય છે.

જ્યારે ઑક્ટોબર માસના આવરણ પર એક સંથાલ માતાનું શિલ્પ છે. સાદાઈભર્યા જીવનની ગરિમાપૂર્ણ આકૃતિ આપણી સામે છે. શિરે પોટકું, કેડે બાળક અને સંગાથે બકરી. ગ્રામ્યજીવનની એક ચિરંતન છબી. બાળક તો કેડે સૂતું છે. સ્ત્રીના દેહ સાથે બાળકનો દેહ એકાકાર પામ્યો છે. જાણે બંને એકરૂપ થયાં છે. એકબીજામાં સમાઈ ગયાં છે. બકરીની ચપલતા એની ઠેકમાં છે ને સ્ત્રીની નિશ્ચિતતા પોતાના આ નજીવા જીવનમાં તદ્દૂપ છે. આ શિલ્પ જાણે કે લોકજીવનનું બિંબ બની રહે છે.

આમ, આ રીતે મિતભાષી, પ્રતિબદ્ધ અને કર્મશીલ કલાકાર – કલાશિક્ષકનો પરિચય મેળવ્યો. સાદાઈ અને સચ્ચાઈભર્યું એમનું જીવન આજે કિંવદંતી ભાસે એવું જ તો હતું.





ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિ : ૨૦૧૪-૨૦૧૭

બંધારણ : કલમ : ૫-બ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની

મધ્યસ્થ સમિતિ (૨૦૧૪-૨૦૧૭)ની રચના નીચે મુજબ રહેશે.

૧. વર્તમાન પ્રમુખ : શ્રી ધીરુ પરીખ

ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ : ૧. વિનોદ ભટ્ટ

૨. નિરંજન ભગત

૩. રઘુવીર ચૌધરી

૪. ધીરુભાઈ ઠાકર

૫. ધીરુબહેન પટેલ

૬. કુમારપાળ દેસાઈ

૭. નારાયણ દેસાઈ

૮. ભગવતીકુમાર શર્મા

૯. વર્ષા અડાલજા

૨. ટ્રસ્ટીઓ :

૧. પ્રફુલ્લ અનુભાઈ

૨. મધુકર પારેખ

૩. વિનોદ ભટ્ટ

૪. શ્રેણિકભાઈ શેઠ

૫. રઘુવીર ચૌધરી

૬. નિરંજન ભગત

૭. હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

૮. રૂપલ મહેતા

૯. પાવન બકેરી

૧૦. પરેશ નાયક (આમંત્રિત)

૩. કલમ : ૫-ઘ અન્વયે ચૂંટાયેલા ૪૦ સભ્યો

ક્રમ	નામ	મળેલા મત		
૧.	રતિલાલ બોરીસાગર	૮૨૪	૧૨.	નિરંજન ત્રિવેદી ૭૧૦
૨.	માધવ રામાનુજ	૭૮૪	૧૩.	પ્રકાશ ન. શાહ ૬૮૮
૩.	ઉષા ઉપાધ્યાય	૭૬૨	૧૪.	નિરંજન રાજ્યગુરુ ૬૮૮
૪.	અનિલા દલાલ	૭૫૫	૧૫.	સંધ્યા ભટ્ટ ૬૮૪
૫.	નીતિન વડગામા	૭૪૮	૧૬.	જલન માતરી ૬૮૧
૬.	જનક નાયક	૭૩૨	૧૭.	રવીન્દ્ર પારેખ ૬૮૫
૭.	ગુણવંત વ્યાસ	૭૩૨	૧૮.	જયેન્દ્ર શેખડીવાળા ૬૭૮
૮.	શતીષ વ્યાસ	૭૨૬	૧૯.	ઊજમશી પરમાર ૬૭૬
૯.	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૭૧૮	૨૦.	પ્રફુલ્લ રાવલ ૬૫૩
૧૦.	યોગેશ જોષી	૭૧૮	૨૧.	પ્રજ્ઞા પટેલ ૬૫૨
૧૧.	ભારતી ર. દવે	૭૧૮	૨૨.	યશવંત કડીકર ૬૩૮

૨૩. કીર્તિદા શાહ	૬૨૯	૩૨. શિલિપ ક્લાર્ક	૫૯૬
૨૪. રતિલાલ નાયક	૬૨૯	૩૩. અજય પાઠક	૫૯૨
૨૫. ધ્વનિલ પારેખ	૬૨૬	૩૪. રાજેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૫૭૨
૨૬. પિંકી પંડ્યા	૬૨૫	૩૫. બકુલેશ દેસાઈ	૫૬૯
૨૭. પરેશ નાયક	૬૨૨	૩૬. ઉત્પલ પટેલ	૫૬૭
૨૮. કેશુભાઈ દેસાઈ	૬૧૫	૩૭. અજયસિંહ ચૌહાણ	૫૬૪
૨૯. નરોત્તમ વાળંદ	૬૧૩	૩૮. કનૈયાલાલ ભટ્ટ	૫૪૦
૩૦. ભરત મહેતા	૬૦૫	૩૯. પ્રફુલ્લ દેસાઈ	૫૩૯
૩૧. ભારતી રાણે	૫૯૮	૪૦. રાજેન્દ્ર મહેતા	૫૧૨

નોંધ : ૫૧૨ અને તેથી વધુ મત મેળવતા ઉમેદવારોને ચૂંટાયેલા જાહેર કરવામાં આવે છે.

૪. તા. ૨૯-૬-૧૩ના રોજ મળેલ કાર્યવાહક સમિતિએ વરણી કરેલા સભ્યો-૧૦ (આમંત્રિત)

- |                            |                                    |
|----------------------------|------------------------------------|
| ૧. સંજય વી. પંડ્યા (મુંબઈ) | ૨. દિલીપસિંહ ચૌહાણ (અમદાવાદ)       |
| ૩. કિશોરભાઈ ગૌડ (અમદાવાદ)  | ૪. પ્રજ્ઞા વશી (સુરત)              |
| ૫. કનુ ખડકિયા (ભીલોડા)     | ૬. રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન' (અમદાવાદ) |
| ૭. અદિતિ દેસાઈ (અમદાવાદ)   | ૮. કિશોરસિંહ સોલંકી (અમદાવાદ)      |
| ૯. ચિંતન પંડ્યા (અમદાવાદ)  | ૧૦. અજય રાવલ (અમદાવાદ)             |

૫. મધ્યસ્થ સમિતિએ કોઓપ્ટ કરેલા સભ્યો - ચાર (બાકી)

૬. સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ - સાત

- |  |
|--|
| ૧. અશ્વિનકુમાર કે. દેસાઈ (નર્મદ સાહિત્યસભા, સુરત)          |
| ૨. ચંદ્રકાન્ત કે. વ્યાસ (શ્રી રાજસોભાગ સત્સંગ મંડળ, સાયલા) |
| ૩. પ્રકાશચંદ્ર આર. પંડ્યા (અસાઈત સાહિત્ય સભા, મહેસાણા)     |
| ૪. પ્રફુલ્લ ભારતીય (સંકલ્પ પરિવાર, નડિયાદ)                 |
| ૫. ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી (પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા, વડોદરા)     |

નોંધ : બે જગા ખાલી

૭. સંવર્ધકોના પ્રતિનિધિઓ - ચાર

- |                    |                |
|--------------------|----------------|
| ૧. કલ્પના પી. પરીખ | ૨. મનસુખ સલ્લા |
| ૩. દીવાન ઠાકોર     | ૪. રૂપા શેઠ    |

૮. દાતાના પ્રતિનિધિઓ (લેખકો) - ચાર

- |                       |
|-----------------------|
| ૧. જયંતિ એમ. દલાલ     |
| ૨. રાજેન્દ્ર બી. પટેલ |

નોંધ : બે જગા ખાલી

૯. સન્માન્ય સભ્યો - સાત

૧. ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૨. ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા

૩. મોહનલાલ પટેલ

૪. કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક

૫. નરોત્તમ પલાણ

૬. ઉદયન ઠક્કર

૭. ધીરુ પરીખ

૧૦. અધિવેશનની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ અને મંત્રી - બે સભ્યો (તેમની મુદત બે વર્ષની રહેશે)

મહામંત્રી

ચૂંટણી અધિકારી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ



૩૦ ઓગસ્ટના રોજ જેમનું નિધન થયું એ નોબલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કવિ હેની પરંપરાના સંદર્ભે The Follower નામના એક કાવ્યમાં કહે છે :

It is my fater who keeps stumbling  
behind me, and will not go away.

પરંપરા આપણી કરોડરજજુ છે એ વાતે સૌ કોઈ સંમત થવાના પણ પરંપરા અને નવ્યધારાનાં સાયુજ્યથી એક નવી પરંપરા ઊભી થતી હોય છે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ તો જ શક્ય બને, જો નવોદિતોને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવે અને સાથે સાથે તેઓ ઉત્તમ સાહિત્યની ખેવના કરતા થાય એ માટે યોગ્ય વાતાવરણ પણ રચવું જોઈએ. વાસ્તવમાં ઊજળી આવતીકાલ માટે ગઈકાલ અને આજ વચ્ચે એક સેતુની જરૂર હોય છે.

પરિષદે ગત વર્ષોમાં એક સેતુ બનવાનું મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે. પરંપરાની પડખે રહી નવસર્જકો સાથે સતત સંવાદ સાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પાશ્ચિમી તથા બુધસભાનાં માધ્યમથી આ કાર્ય સુપેરે ચાલે છે. એની સરૈયા લેખિકા નિધિ અંતર્ગત લેખિકાઓ પણ કાર્યશિબિરમાં ઠીક ઠીક ભાગ લે છે. આ ઉપરાંત એક મહત્ત્વનું કામ પણ પરિષદે આરંભ્યું છે. એ છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય માટે કેકનોલોજીનો વિધેયાત્મક ઉપયોગ. વેબ સાઈટ, ફેસબુક, ઇ-ન્યુઝ લેટર વગેરે દ્વારા સવિશેષ યુવા વર્ગ ખૂબ રસ લેતો થયો છે. એ વાત આપણને ઉત્સાહ પ્રેરે એવી છે. આગામી અધિવેશનનું ઇન્ટરનેટ દ્વારા જીવંત પ્રસારણ (લાઈવ વેબ-કાસ્ટ) કદાચ શક્ય બનશે.

જૂના સામયિકો અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકોના આશરે પાંચ લાખ જેટલા પાન ડિજિટલ સ્વરૂપમાં ઢાળવામાં આવ્યા છે, જે પુસ્તકાલયમાં હવે ઉપલબ્ધ છે. પુસ્તકાલયના આશરે ૬૨ હજાર પુસ્તકોનો કેટલોગ ઇન્ટરનેટ ઉપર તો ઘણાં સમયથી ઉપલબ્ધ છે. હવે દસ્તાવેજીકરણના ભાગરૂપે ટૂંક સમયમાં એક ડેટા સેન્ટરનું આયોજન પણ ચાલી રહ્યું છે.

હાલમાં પરિષદમાં પ્રૂફ રીડિંગનાં અભ્યાસક્રમનો આરંભ થયો છે. મોટી સંખ્યામાં

યુવાનોને એમાં જોડાતા જોઈ ખૂબ સારું લાગે છે. હવે પરિષદમાં કુલ ચાર અભ્યાસક્રમો ચાલે છે. આ તમામ વર્ગો સમગ્ર ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર ચાલે તો કેવું સારું ? મધ્યસ્થ સમિતિના મિત્રો આ અંગે સક્રિય બને તો આવતા સમયમાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય માટે ખૂબ જરૂરી છે.

આગામી અધિવેશન આશંકમાં તા. ૨૪/૨૫/૨૬ ડિસેમ્બરમાં યોજાવાનું છે ત્યારે શક્ય હોય ત્યાં સુધી બધા સભ્યો સક્રિય રીતે ઉપસ્થિત રહે તેવી અભિલાષા.

— રાજેન્દ્ર પટેલ

## પાક્ષિકી

પાક્ષિકીમાં તા. ૫-૯-૨૦૧૧ના રોજ ઊર્મિ પંડિતે ‘જડીબુટ્ટી’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. સ્ત્રીની સંવેદનાને આળેખતી વાર્તા રસપ્રદ બની હતી. વાર્તાસંદર્ભે થયેલી ચર્ચામાં વાર્તાની ખૂબીઓ ઊપસી આવી હતી. તા. ૧૯-૯-૨૦૧૩ના રોજ મોહન પરમારે ‘જાળું’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. સાધુના જીવનની કથામાં જાળું એ તેની નબળાઈનું પ્રતીક બનીને આવ્યું હતું. સાધુ અંતે મન અને શરીરની તાકાત સામે હાર પામે છે. તમામ ભાવકોએ આસ્વાદમૂલક ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો. કનુભાઈ કડદિયાએ વાર્તાના વિશેષો તારવી આપ્યા હતા.

## અધ્યાપક-સજ્જતા શિબિર

ગુજરાતીનો અધ્યાપક સંઘ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદસંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે અધ્યાપક-સજ્જતા શિબિરનું તા. ૨૦-૧૦-૨૦૧૩ને રવિવારે સવારે ૯.૦૦થી ૬.૦૦ દરમિયાન આયોજન કર્યું છે. આ શિબિરમાં પહેલી બેઠકમાં ‘ઘટનાતત્ત્વનો ઢાસ : એક ચર્ચા’ તેમજ બીજી બેઠકમાં ‘સાહિત્યમાં દુર્બોધતાનો પ્રશ્ન’ વિશે વક્તવ્યો અને મુક્ત ચર્ચા થશે. ગુજરાતીના અધ્યાપકોને આ કાર્યક્રમમાં જોડાવવા માટે નિમંત્રણ છે. આ કાર્યક્રમમાં સહભાગી બનવા ઇચ્છતા અધ્યાપકોએ પ્રા. ઇતુભાઈ કુરકુટિયાનો સંપર્ક કરવો. મો. નં. ૯૭૧૪૬૪૦૧૫૬.

## ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૪૭મું અધિવેશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુડતાલીસમા અધિવેશન એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજના યજમાનપદે આશંક મુકામે તારીખ : ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૧૩ના ત્રણ દિવસ યોજાશે. અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે કવિ-વિવેચક, ચરિત્રકાર ને પૌર્વાત્ય-પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના અભ્યાસી શ્રી ધીરુ પરીખ રહેશે.

અધિવેશન સ્થળ : એન. એસ. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, આણંદ  
ઉદ્ઘાટન સમારંભ : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૩ મંગળવાર બપોરે : ૩.૦૦થી ૬.૦૦

(૧) ગીત : સંગીત ટુકડી.

(૨) સ્વાગત મંત્રીનું ઉદ્બોધન :

(૩) સ્વાગત પ્રમુખનું ઉદ્બોધન :

(૪) મહેમાનોનું સ્વાગત :

(૫) પરિષદમંત્રીનો વાર્ષિક અહેવાલ : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

(૬) નિવૃત્ત થતા પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય અને

કાર્યભારની સોંપણી : શ્રી વર્ષા અડાલજા

શ્રી ધીરુ પરીખ

(૭) પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

(૮) પ્રમુખશ્રીનું વક્તવ્ય : શ્રી ધીરુ પરીખ

(૯) અતિથિવિશેષશ્રીનો પરિચય :

(૧૦) અતિથિવિશેષશ્રીનું વક્તવ્ય :

(૧૧) આભારદર્શન (યજમાન સંસ્થા)

બેઠક પહેલી : તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૩ મંગળવાર, રાત્રે ૮.૩૦થી ૧૦.૦૦

આસ્વાદ : રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાઓ

વિભાગીય અધ્યક્ષ : ધીરુ પરીખ

સંયોજક : પરેશ નાયક

તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવારના રોજ સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની નવી/જૂની મધ્યસ્થ સમિતિ અને

કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

બેઠક બીજી : તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૩ બુધવાર, સવારે ૯.૩૦થી ૧૨.૩૦

કવિતા : સાહિત્યસ્વરૂપ - કેફિયત

વિભાગીય અધ્યક્ષ : માધવ રામાનુજ

વક્તા : કવિ-કેફિયત : હરીશ મીનાશ્રુ

ગીત : મનોહર ત્રિવેદી

ગઝલ : જલન માતરી

સંચાલન : નીતિન વડગામા

બેઠક ત્રીજી : તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવાર, બપોરે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

વિવેચન-સંશોધન

વિભાગીય અધ્યક્ષ : અજિત ઠાકોર

વક્તાઓ : હર્ષવદન ત્રિવેદી, હસિત મહેતા, રાજેશ પંડ્યા

સંચાલન : કીર્તિદા શાહ

બેઠક ચોથી : તા. ૨૫-૧૨-૧૩ બુધવાર, રાત્રે ૮.૦૦થી ૯.૩૦

યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

બેઠક પાંચમી : તા. ૨૬-૧૨-૧૩ ગુરુવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૧૧.૦૦

પરિસંવાદ : શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સાહિત્ય

વિભાગીય અધ્યક્ષ : આર. બી. શાહ

વક્તાઓ : શિક્ષણ અને સાહિત્ય - ધવલ મહેતા

સમૂહ માધ્યમ અને સાહિત્ય - રઘુવીર ચૌધરી

સમાજવિજ્ઞાનમાં સાહિત્ય - સુદર્શન આયંગર

સંચાલન : જનક નાયક

બેઠક છઠ્ઠી : તા. ૨૬-૧૨-૧૩ બપોરે ૧૧.૦૦થી ૧૨.૦૦

અધિવેશન સમાપન બેઠક

- ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું અધિવેશન અને સમાપન બેઠક

- ઠરાવો : પ્રતિભાવો અને આભારવિધિ

- આભારદર્શન (પરિષદ), (યજમાન સંસ્થા)

- બપોરના ભોજન પછી અધિવેશનની સમાપ્તિ થશે.

નોંધ : અધિવેશનમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦/- તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦/- ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦/- થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦% રકમ ભરવાની રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૫-૧૨-૧૩ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

૨૦૧૩ના નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ

કવિશ્રી નલિન રાવળ તથા કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને

જૂનાગઢના ટ્રસ્ટ આદ્યકવિ નરસિંહ મહેતા સાહિત્યનિધિ દ્વારા વિદ્યમાન કવિને તેનાં સમગ્ર કાવ્યસર્જનને લક્ષ્યમાં રાખી ઘણાં વર્ષોથી, પ્રત્યેક વર્ષે અપાતો ગુજરાતી કવિતાનો ગૌરવ-પ્રદ એવોર્ડ, ‘નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ’ છે. આ વખતે સને ૨૦૧૩માં નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ બે કવિઓને અપાશે. અઢારમો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ કવિશ્રી નલિન રાવળ અને ઓગણીસમો નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને અર્પણ થશે. આ બંને કવિઓને પુરસ્કારમાં પૂરેપૂરી રાશિ એટલે કે એકલાખ એકાવન હજાર દરેકને અર્પણ થશે. અર્પણ સમારોહ જૂનાગઢ મુકામે રૂપાયતન, તળેટીમાં તા. ૧૮-૧૦-૨૦૧૩ શુક્રવાર, શરદપૂર્ણિમાના રોજ સાંજે ૫.૩૦ કલાકે સંપન્ન થશે. પરમ પૂજ્ય શ્રી મોરારિબાપુના વરદ હસ્તે આ વર્ષે સુવિખ્યાત કવિશ્રી નલિન રાવળ અને સુવિખ્યાત કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકને આ એવોર્ડ એનાયત થશે.

ગુજરાતના સાક્ષરો, વિદ્વજ્જનોની ઉપસ્થિતિમાં કવિશ્રીઓનું સન્માન કરી, બંનેને રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦ના રાશિ સાથે, નરસિંહ મહેતાની ધાતુની પ્રતિમાનાં સ્મૃતિચિહ્નો સાથે ૨૦૧૩ના નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ અર્પણ થશે. સમારોહમાં પરમ પૂજ્ય મોરારિબાપુ મંગલ આશીર્વાદ આપશે. પુરસ્કૃત કવિઓની કવિતા વિશે ખાસ અતિથિ વિદ્વાન શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેઠ વક્તવ્ય આપશે. શ્રી લાભશંકર પુરોહિત તથા શ્રી રઘુવીર ચૌધરી ઉદ્બોધન કરશે. કવિશ્રી નલિન રાવળ અને કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક દ્વારા કાવ્યપાઠ સંપન્ન થશે. ઉદ્ઘોષણા શ્રીમતી સુનીતા સંજય ચૌધરી કરશે. નરસિંહ મહેતા, નલિન રાવળ અને હરિકૃષ્ણ પાઠકની રચનાઓનું ગાન સંપન્ન થશે. જૂનાગઢ રૂપાયતન બાલભવનની બાળાઓ પ્રસંગોચિત ગરબો રજૂ કરશે. અન્ય ઉપસ્થિતિમાં સાહિત્ય-જગતના પ્રતિભાવંત સાહિત્યકારો અને કલાક્ષેત્રના અનેક કલાકારો તથા શ્રોતાના વિશાળ સમુદાયનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના આ ગૌરવવંતા પ્રસંગે આપને, સહુ રસિકજનો સંગાથે પધારવા જાહેર નિમંત્રણ છે એમ કવિ અને મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી હર્ષદ ચંદારાણા જણાવે છે.

## વ્યાખ્યાનો

ડૉ. ઇન્દિરાબહેન હિરવેનું 'વિકસતા દેશોમાં ઉદારવાદી નીતિઓ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ' વિશે વક્તવ્ય

શ્રી ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન શ્રેણી અંતર્ગત ડૉ. ઇન્દિરાબહેન હિરવેએ 'વિકસતા દેશોમાં ઉદારવાદી નીતિઓ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમણે મર્યાદિત ઉદારીકરણ દ્વારા સર્વસમાવેશી વિકાસની તેમજ આંતરિક અને બાહ્ય અર્થકારણના ટેકાથી થતા વિકાસની વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

ડૉ. અશ્વિન દેસાઈનું 'તનમનથી તંદુરસ્ત રહેવું હોય તો કવિતા વાંચો' વિશે વ્યાખ્યાન

શ્રીભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાનવિજ્ઞાન વ્યાખ્યાન-શ્રેણી અંતર્ગત જાણીતા સાહિત્યકાર ડૉ. અશ્વિન દેસાઈએ એમના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે વીસમી સદી વિશ્વયુદ્ધોની સદી હતી આ એકવીસમી સદી એ વ્યક્તિમાત્રના પોતાના અંતઃકરણમાં ચાલતા રહેલા આંતરયુદ્ધની કથા છે. સમૂહસંક્રમણનાં દશ્યશ્રાવ્ય માધ્યમોથી સિદ્ધ થતી વૈશ્વિકતાએ જુદાં જુદાં પ્રજાજૂથોની સાંસ્કૃતિક ઓળખ ભૂંસી નાખી છે. પરંપરાગત મૂલ્યો નામશેષ થતાં જાય છે. નવા સમયને અનુરૂપ નવાં મૂલ્યો પૂરેપૂરાં આકાર નથી લઈ શક્યાં. મૂલ્યોની પરસ્પરવિરોધી મૂલ્યોની બહુલતા એવી તો પ્રચૂર છે કે સત્યની સામેની છેડાનું હોય તેય સત્ય છે એવું કહેવાતું જાય છે. પરિણામે શારીરિક રોગો કરતાં મનોરોગોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ચિંતનગર્ભ સર્જનાત્મક કૃતિઓ જીવન, નિયતિ, મૃત્યુ, વેદના અને સર્જનસંહાર, યુદ્ધ, પ્રેમલગ્ન જેવા વિષયોના ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરે છે.

### પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક

પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા વડોદરાનો પ્રેમાનંદ સુવર્ણચંદ્રક ૨૦૧૧-૨૦૧૨ 'ચંદ્રક સમિતિના સુચન અનુસાર લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર ડૉ. સુમન શાહને આપવામાં આવે છે. ડૉ. સુમન શાહને હાર્દિક અભિનંદન.

### હરીન્દ્ર દવે સ્મૃતિ પારિતોષિક અર્પણ

સાહિત્યકાર અને પત્રકારત્વ બંને ક્ષેત્રમાં જેમનું વિશિષ્ટ પ્રદાન રહ્યું છે એવા લોકલાડીલા સાહિત્યકારની સ્મૃતિમાં સ્થપાયેલું હરીન્દ્ર દવે મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ વર્ષ ૨૦૦૫થી હરીન્દ્ર દવે સ્મૃતિ પારિતોષિક પ્રદાન કરે છે. સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં આજીવન પ્રદાન કરનાર વરિષ્ઠ તથા યુવા પ્રતિભાઓને દર વર્ષે આ પારિતોષિકથી સન્માનવાનો ઉપક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. ૨૦૧૨ના વર્ષ માટે પત્રકારત્વક્ષેત્રે સાતત્યસભર પ્રદાન કરનાર વરિષ્ઠ પત્રકાર નગીનદાસ સંઘવીને હરીન્દ્ર દવે સ્મૃતિ પારિતોષિક અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. સાહિત્યક્ષેત્રે વર્ષ ૨૦૧૨ માટેનું હરીન્દ્ર સ્મૃતિ



પારિતોષિક કવિ હિતેન આનંદપરાને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. નગીનદાસ સંઘવી અને હિતેન આનંદપરાને હાર્દિક અભિનંદન.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પારિતોષિક અર્પણ સમારોહ

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અને તેની સાથેની સંસ્કૃત, હિન્દી, સિંધી, ઉર્દૂ અને કચ્છી સાહિત્ય અકાદમીના વર્ષ ૨૦૧૦થી ૨૦૧૧ સુધીના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોને પારિતોષિક અર્પણ સમારોહ તા. ૨૧-૧૦-૨૦૧૩ના રોજ રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખાતે યોજાશે.

શ્રદ્ધાંજલિ

વિચારગોષ્ઠીમાં સ્વ. રતિલાલ 'અનિલ'ને શ્રદ્ધાંજલિ

વિચારગોષ્ઠીના ઉપક્રમે યોજાયેલી ગોષ્ઠીમાં હાલમાં, શહેરના જાણીતા મૂર્ધન્ય ગઝલકાર, લલિત નિબંધકાર, પત્રકાર, વિવેચક તથા ગુજરાતમિત્રમાં 'મનના મરોડ' અને 'ચાંદરણાં' કટાર લખનારા, 'પ્યારેબાબુ' માસિકનું સંચાલન કરનારા, 'કંકાવટી' સામયિક ૪૨ વર્ષ ચલાવનારા સ્વ. રતિલાલ 'અનિલ'નું ૮૪ વર્ષે અવસાન થવાથી ગોષ્ઠીના સભ્યોએ બે મિનિટનું મૌન પાળી તેમના આત્માની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરી હતી.

# પત્રસેતુ

ભાઈશ્રી,

‘પરબ’ના ઓગસ્ટ ૨૦૧૩ના અંકમાં શ્રી ચંદ્રકાન્ત દેસાઈના રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરના લેખમાં પાન ૪૦ પર જગદીશચંદ્ર બોઝ અંગે લખતાં લેખકે તેમને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યાની વાત લખી છે અને તે પણ વનસ્પતિમાં જીવ છે અને હાસ્ય-રુદ્ધન જેવાં ભાવાત્મક સ્પંદનો વનસ્પતિ પણ માનવની જેમ અનુભવે છે, તેવી શોધ કરવા બદલ તેમને આ પારિતોષિક મળ્યાની વાત લખી છે તે તદ્દન ખોટી છે. લેખકે થોડી મહેનત કરી હોત તો આવો દોષ ટાળી શકાયો હોત. હકીકતે, બોઝને ક્યારેય નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું નથી. વળી વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં સંશોધન માટે નોબેલ પારિતોષિક અપાતું જ નથી. એટલે આ ક્ષેત્રે તેમને નોબેલ પારિતોષિક મળવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી ! તેમને નોબેલ પારિતોષિક ન મળ્યું તે આપણા સૌની કમનસીબી છે. પણ સાચી વાત એ છે કે તેમને ભૌતિકશાસ્ત્રમાં એક નહીં; બે નોબેલ પારિતોષિક મળવા જોઈતા હતા !

વાત થોડી વિગતે જોઈએ. ‘પરબ’ના વાચકોને રસ પડશે.

મારકોની અને એક જર્મન ભૌતિકવિદને ઈ. સ. ૧૯૦૯નું ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સહિયારું નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું. આ માટે મારકોનીને બદલે બોઝ કદાચ વધુ હકદાર હતા. ઉદાર થઈને કહીએ તો, બોઝની સાથે મારકોનીને પણ તે અર્પણ કરી શકાયું હોત. પણ આવું થયું નહીં. અલબત્ત, અહીં નોંધવું જોઈએ કે બોઝના આ ક્ષેત્રે કરેલાં સંશોધનો સાવ એળે ગયાં ન હતાં. વધુ વિગતમાં ન જતાં એટલું જ કહેવું પૂરતું થશે કે રેડિયો તરંગો પેદા કરવા માટે તેમણે બનાવેલું નવીન પ્રકારનું ‘રેડિયેટર’ (radiator) અને આ રેડિયો તરંગોને ઝીલવા માટે બનાવેલું અતિ સંવેદી, અજોડ કહેવાય તેવું ‘કોહેરર’ (coherer) અથવા તો રેડિયો રિસિવર તે કાળે યુરોપના વૈજ્ઞાનિકોએ બનાવેલાં આ પ્રકારનાં સાધનો કરતાં કદમાં નાનાં (compact) હતાં અને તેમનાથી ક્યાંય વધુ ચઢિયાતાં હતાં. ટાંચાં સાધનો અને ઘણા બધા અભાવો વચ્ચે તૈયાર કરવામાં આવેલાં આ ઉપકરણો દ્વારા બોઝે રેડિયો તરંગોના પરાવર્તન અને વક્રીભવન જેવા ગુણધર્મો સિદ્ધ કર્યાં. તેમના પ્રયોગોએ સાબિત કર્યું કે રેડિયો તરંગો અને પ્રકાશના તરંગો વચ્ચે સામ્ય છે. બોઝે દર્શાવ્યું કે રેડિયો તરંગો અને પ્રકાશના તરંગોની ઝડપ (ગતિ) એકસરખી જ છે. આ એક અત્યંત મહત્ત્વની શોધ હતી. આ ઉપરાંત, આ ઉપકરણોની મદદથી એક સેન્ટિમીટરથી પાંચ મિલિમીટરની તરંગલંબાઈ ધરાવતા એક નવા જ પ્રકારના ટૂંકી તરંગલંબાઈ ધરાવતા રેડિયો તરંગો પણ તેમણે ઉત્પન્ન કર્યાં. આ નવીન રેડિયો તરંગોને આજે આપણે સૂક્ષ્મ તરંગો (microwaves) કહીએ છીએ. આ તરંગોનો ઉપયોગ જમીન ઉપર રડારમાં, દૂરસંચાર (telecommunications)માં; તો અંતરિક્ષ ક્ષેત્રે ઉપગ્રહ સંદેશાવ્યવહારમાં, રિમોટ સેન્સિંગમાં તેમજ ઘરઆંગણે રસોઈકામમાં વપરાતા

‘માઈક્રોવેવ ઓવન’ વગેરે જેવાં આજકાલનાં અત્યંત પ્રચલિત સાધનોમાં થાય છે. આ ઉપરાંત, ખગોળશાસ્ત્ર ક્ષેત્રે ‘રેડિયો-એસ્ટ્રોનોમી’ જેવી અત્યંત મહત્ત્વની શાખામાં પણ તે પ્રયોજાય છે અને તેમની મદદથી ‘બેકગ્રાઉન્ડ રેડિયેશન’, આંતરતારકીય અણુઓ (interstellar molecules) વગેરેનો અભ્યાસ થાય છે. આજે આપણે કહી શકીએ કે બોઝનાં ઉપકરણો દુનિયાના પહેલા બિનતારી કે તારહીન રિમોટ કંટ્રોલ (wireless remote control) હતાં. આવા ‘રિમોટ કંટ્રોલ’ આપણે ટીવી જોતાં, કે પછી એરકંડિશનને નિયંત્રણમાં રાખવા રોજેરોજ વાપરતા હોઈએ છીએ. માઈક્રોવેવને ઝીલવા માટે શંકુ આકારનું એરિયલ અથવા તો શૂંગ કે ભૂંગળું એન્ટેના (horn antenna) વપરાય છે. આ એન્ટેના માઈક્રોવેવ સાથે સંકળાયેલાં તમામ સાધનો કે યુક્તિઓમાં બહોળા પાયે વપરાય છે. આ ‘હોર્ન એન્ટેના’ના શોધક બોઝ હતા !

ઈ. સ. ૧૮૯૭થી પણ પહેલાં તેમણે કલ્કું કે મિલિમીટર તરંગો (સૂક્ષ્મતરંગો) સૂર્યમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તે આપણા સુધી પહોંચતા નથી કારણ કે ક્યાં તો સૂર્યનું કે પછી પૃથ્વીનું વાયુમંડલ તેને અવરોધે છે. તેમની આ ધારણા અકાલપકવ (pre-conscious) અને ભવિષ્યની સૂચક જેવી હતી, કારણ કે સન ૧૯૪૨માં સૂર્યમાંથી ઉદ્ભવતું માઈક્રોવેવ વિકિરણ શોધાયું અને ૧૯૪૪માં એવું પણ શોધાયું કે ૧.૨ મિલિમીટરની રેન્જમાં પાણીની બાષ્પ તેનું અવશોષણ કરે છે.

તેમણે રેડિયો તરંગોના અભ્યાસ દરમિયાન પોતે બનાવેલા રેડિયો રિસિવરમાં એવા ફેરફાર કર્યા કે રેડિયો તરંગો ઉપરાંત પ્રકાશનાં દૃશ્ય તેમજ અદૃશ્ય કિરણોને પણ તે ઝીલી શકે. આ સમગ્ર ઉપકરણને આંખ જેવું રૂપ આપ્યું અને તેનું નામ પણ ‘ઇલેક્ટ્રિક આઈ’ (Electric eye) આપ્યું. આ ઉપકરણમાં તેમણે સીસાની ધાતુના સંયોજનવાળો – લેડ સલ્ફાઇડનો – એક વિલક્ષણ પદાર્થ વાપર્યો અને તેને ‘ગેલેના’ (galena) નામ આપ્યું, જે આજે અર્ધવાહક (semiconductor) હોવાનું જણાયું છે. આવા અર્ધવાહકોનો ઉપયોગ રેડિયો તરંગોને ઝીલવા તથા પ્રકાશનાં કિરણોને વિદ્યુતમાં ફેરવવા માટેનાં બધાં જ ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો જેવાં કે, ટ્રાંઝિસ્ટર, ફોટોઇલેક્ટ્રિક સેલ્સ તથા કમ્પ્યૂટર્સ વગેરેમાં થાય છે. તેમની આ શોધે પ્રકાશના તરંગો વડે સંદેશાઓની આપલે કરતી એક નવીન શાખા – ‘ઓપ્ટિકલ કોમ્યુનિકેશન’ (Optical communication)નો પણ પાયો નાંખ્યો.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેમણે ગેલેનાના સ્ફટિકો (galena crystals)નો ઉપયોગ કરીને નવા જ પ્રકારના સંસૂચકો (detectors)ની શોધ કરી જે એક પ્રકારના સંધિ-સંસૂચકો (junction detectors) હતા અને તે વીજપ્રવાહને ફક્ત એક જ દિશામાં વહી જવા દેતા હતા. આ સ્ફટિકના ઉપયોગની અને તેના મહત્ત્વની તુલના કરવી હોય તો ઘણાં વર્ષો પછી વિકસેલી ટ્રાંઝિસ્ટર ટેકનોલોજી સાથે કરી શકાય ! આ ટ્રાંઝિસ્ટર ટેકનોલોજી કમ્પ્યૂટર, પોર્ટેબલ રેડિયો (ટ્રાંઝિસ્ટર રેડિયો), ટેલિવિઝન, કૃત્રિમ ઉપગ્રહો, ઔદ્યોગિક કંટ્રોલ સિસ્ટમ, નેવિગેશન વગેરેમાં અનિવાર્ય છે. એટલે તો સોલિડ-સ્ટેટ

ઇલેક્ટ્રોનિક્સમાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરવા માટે સન ૧૯૭૭માં ભૌતિકશાસ્ત્રનું નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર બ્રિટનના સર નેવિલ મોટ (Sir Neville Mott : ૧૯૦૫-૧૯૮૬) જગદીશચંદ્ર બોઝને આવા શબ્દોમાં અંજલિ આપે છે : ‘જે. સી. બોઝ તેમના સમયથી કમસેકમ સાઠ વર્ષ આગળ હતા.’

આમ ભૌતિકશાસ્ત્રમાં બોઝનાં સંશોધનો ક્રાંતિકારી અને જમાનાથી ઘણાં આગળ હતાં એ ખરું, પણ તેમને મળવા જોઈતાં માન-સન્માન તેમને મળ્યાં નહિ. બીજી વાત જવા દઈએ, પણ તે કાળે વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં ક્રાંતિકારી ગણાયેલાં ‘પ્લાન્ટ ઇલેક્ટ્રો-ફિઝિયોલોજી’ નામના ગાજેલાં તેમનાં સંશોધનો પણ બહુ જલદી ભુલાઈ ગયાં. આમ કેમ થયું હશે ?

આનાં કારણો એકથી વધુ હોઈ શકે. પણ કેટલાંક સ્પષ્ટ છે તે આ :

પહેલું તો એ કે, બેતાર (વાયરલેસ) સંદેશાના યંત્રની રચનામાં કે રેડિયો તરંગોમાં તેમણે કરેલી શોધોનો ફાળો મહત્ત્વનો હતો. પણ તેનું પેટન્ટ તેમણે ન લીધું. જો લીધું હોત તો આ ક્ષેત્રે પહેલ કરનાર સંશોધક તરીકે તેમનું સ્થાન મજબૂત થાત. મારકોનીને આ માટે નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું, તે કદાચ તેમને ફાળવાયું હોત અથવા એમાં મારકોનીના સહભાગી થયા હોત. બીજું કારણ એ કે, મારકોનીની જેમ તેમનામાં કદાચ વ્યાવસાયિક કુનેહ ન હતી. ‘ગેલેના સ્ફટિક’નો ઉપયોગ કરીને એક નવા પ્રકારના ‘ડિટેક્ટર’ની શોધ માટે તે સારું એવું ધન કમાઈ શક્યા હોત. આ માટે વિદેશની એક વાયરલેસ ટેલિગ્રાફ કંપનીના પ્રમુખે આ શોધને ગુપ્ત રાખીને પેટન્ટ મેળવવાનું તેમને સૂચવ્યું હતું, પણ બોઝે તેમની ઓફરનો અસ્વીકાર કર્યો. ત્રીજું કારણ એ કે, તેમણે પોતે જ શોધેલા માઈક્રોવેવના ક્ષેત્રે આગળ વધવાને બદલે તેને છોડી દીધું. તેમના અવસાન પછી આ ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ ખૂબ વધ્યું, જો તેમણે આ જ ક્ષેત્રમાં સંશોધન ચાલુ રાખ્યું હોત તો એક ભૌતિકશાસ્ત્રી તરીકે તેમની ખ્યાતિ હજુ વધુ ઊભરી હોત, કારણ કે માઈક્રોવેવના ક્ષેત્રે તે પાયોનિયર ગણાયા હોત. આ જ રીતે, ભૌતિક વિજ્ઞાનના, આપણે ઉપર જોયાં તેમાંનાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં તેમણે વૈજ્ઞાનિક કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હોત તો તેમને જે કાંઈ માન-સંમાન મળ્યાં તે બહુ વહેલાં મળ્યાં હોત. તેમનાં સંશોધનોની વિવિધ ઉપયોગિતા જોતાં, બોઝ કદાચ એક નહિ, બે નોબેલ પારિતોષિક મેળવવાના હકદાર હોત. પણ આમ ધરાર ન થયું. આથી ઊલટા પક્ષે, તેમણે વનસ્પતિશાસ્ત્ર જેવા ક્ષેત્રે સંશોધન કેમ આદર્યું અને તે પણ તે ક્ષેત્રના ધુરંધર સંશોધકોની ઉપેક્ષા કરીને, તે સંશોધનનો વિષય છે. ધુરંધર વૈજ્ઞાનિકોની પોતે કરેલી અવહેલનાને કારણે જ કદાચ, એમની હયાતીમાં વનસ્પતિને લગતાં તેમનાં સંશોધનોને ન તો કોઈએ નકાર્યું, કે ન તો વૈજ્ઞાનિકોની આલમે સ્વીકાર્યું. નવાઈ લાગે તેવી વાત એ છે કે, તેમના લેખો, શોધખોળના અહેવાલો વગેરે લંડનની રોયલ સોસાયટીમાં રજૂ થતા, વંચાતા, મૌખિક વાતો થતી; પણ એમને છપાવવાની રજા અપાતી નહિ. ચોથું કારણ એ કે, ‘પ્લાન્ટ ઇલેક્ટ્રો-ફિઝિયોલોજી’ના ક્ષેત્રે તેમણે યુવાન વૈજ્ઞાનિકોને તૈયાર ન કર્યા કે જે તેમનાં સંશોધનો

ચાલુ રાખે. છેલ્લું કારણ કદાચ એ કે, તેમના ૩૫ વર્ષોના શૈક્ષણિક કાર્યમાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે તો તે બહુ સારી રીતે વર્ત્યા, પણ પોતાનાં સંશોધનોમાં તેમની મદદ લેવાને બદલે પોતે એકલપંડે જ કામ કરતા રહ્યા. તેમનો કોઈ સાચો વારસદાર તૈયાર ન કર્યો. બોઝ ભારતીય ઋષિ પરંપરાના હિમાયતી હતા એટલે કદાચ ‘આપ મૂઆ ફિર ડૂબ ગઈ દુનિયા !’ – જેવો ઘાટ થયો.

શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ તેમના લેખમાં બોઝ અને ટાગોરના સંબંધોની વાત પણ કરી છે. આ વિશે વધુ માહિતી માટે તેમજ ટાગોરના વિજ્ઞાનપ્રેમ અંગે અને બોઝના ગુરુ રૅવરન્ડ ફાંદર યુજન લાફોન્ત (Father Eugene Lafont : ૧૮૩૭-૧૯૦૮) અંગે ‘કુમાર’ સામયિક સહિત મેં અન્યત્ર પણ લખ્યું છે તે જિજ્ઞાસુ વાચકની જાણ ખાતર.

– ડૉ. સુશ્રુત પટેલ

\* \* \*

તંત્રીશ્રી, ‘પરબ’

કુશળતા પ્રાર્થું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી વર્ષા અડાલજાની કલમે ‘પ્રમુખપદેથી’નાં લખાણ વાંચવાની મજા આવે છે. એક જુદી ભાત-દષ્ટિથી, વ્યાપક અનુભવ-સ્મરણ-સાહિત્યપ્રીતિના ભાષામાંથી જે પ્રગટે છે તે હૃદયભાવન હોય છે. એમના લખાણમાં વાત તો મૂળે હોય છે, માનવની, જીવનની, સાહિત્યની, પુસ્તકોની અને સર્જકતાની, પણ એ જે રીતે પ્રગટી આવે છે એ આખી વાત મનનીય બની રહે છે. જૂન, જુલાઈ, ઓગસ્ટ-૧૩ના ત્રણ અંકો નિરાંતે એકસાથે વાંચ્યા. વાંચવાના એ આનંદના ભાવ રૂપે આ પત્ર સામાન્ય રીતે એક માન્યતા હોય છે, પ્રમુખશ્રીએ ભારે ભારે લખવું – એટલે કે મોટી મોટી ચિંતનની વાતો ભારેખમ ભાષામાં મૂકે તો જ એમની વિદ્વત્તા ગણાય ! સાહિત્યની સાથે ભાષા અભિન્ન રીતે જોડાયેલી છે, સંવેદનો પણ. ત્યારે વર્ષાબહેન અડાલજા સીધી, સરળ, સંવેદનક્ષમ રીતે કેટલું બધું કહી જાય છે !! અને આ ખરેખર અભિનંદનીય અભિગમ છે.

જુલાઈ-૧૩ના અંકમાં વિદેશી સાહિત્ય વિભાગમાં જહોન સ્ટાઈનબેકની વાર્તાનો મોહનલાલ પટેલે કરેલ અનુવાદ વાંચવાની મજા પડી. ખૂબ નિરાળી, ઉત્કૃષ્ટ વાર્તા. એક સાવ અલગારી માણસ, શિક્ષણ – શાળા – બાળઉછેર, બાળમાનસની ખૂબ ઋજુ, સંવેદનશીલ રજૂઆત આ વાર્તામાં છે. વિચારતા કરી મૂકે એવી. મુલાકાત – મધુરાય દ્વારા રઘુવીર ચૌધરીની મુલાકાત, દષ્ટિ પટેલ – એ આલેખન ગમ્યું. ઘણા પ્રશ્નો, મુદ્દા વગેરેની થયેલી ચર્ચા રસપ્રદ.

નમ્ર ભાવે એક સૂચન : સમીક્ષા / ગ્રંથાવલોકન / આસ્વાદ વગેરેમાં પુસ્તક, લેખક, પ્રકાશક, ક્રિંમત, પૃષ્ઠ વગેરેની માહિતી હોય તો વાચકને તે ઉપયોગી થઈ પડે.

(પત્રમાંથી ટૂંકાવીને)

પ્રજ્ઞા પટેલ

## પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$  'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$  વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- $\frac{1}{15750}$  ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- $\frac{1}{15750}$  પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$  પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- $\frac{1}{15750}$  'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

### લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$  'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- $\frac{1}{15750}$  લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસકેપ અથવા  $\square$  સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- $\frac{1}{15750}$  અસ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- $\frac{1}{15750}$  મુદ્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯